

वैशेषिकदर्शनम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

* अथाती धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

जङ्गवद्वजटाजूटक्रोडक्रोडत्सुरापगम् ।

नमासि यामिनीकान्तकान्तभालस्थलं हरम् ॥ १ ॥

याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग्व्युत्पादितोऽस्मग्रहम् ।

कणादभवनाथाभ्यां ताभ्यां मम नमः सदा ॥ २ ॥

सूत्रमात्रावलम्बेन निरालम्बेऽपि गच्छतः ।

खे खेलवन्ममाप्यत्र साहसं सिद्धिमेष्यति ॥ ३ ॥

तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनु
सन्दधान मानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैवात्मतत्त्वसाक्षात्
कारमेव तदुपायमाकल याम्बभूवुः । तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं
जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं कणादमुनिमुपसेदुरथकणादो
मुनिस्तत्त्वज्ञानं वैराग्यैश्वर्यं सम्पन्नः षष्ठां पदार्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तये परमः
पन्था इति मनसि कृत्वा तच्च निवृत्तिलक्षणाद्वर्मादेतिषामना-
यासेनसेत्स्यतीति लक्षणतः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशा

म्यनन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेश्यामीति
हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति शिष्याकाङ्क्षानन्तर्यं माह । अत इति । यतः श्रव
णादिपटवोऽनसूयकाश्चान्ते वासिन उपसेदुरित्यर्थः यहा ।
अथशब्दो मङ्गलार्थः । तदुक्तम्,

“ओङ्कारश्चायशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥इति॥

युक्तञ्चेतत् कथमन्यथा सदाचारपरम्परापरिप्राप्तकर्तव्य
ताकस्य मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महासुनेरनाचरणं
सम्भाव्यते । न च हतमङ्गलस्यापि फलादर्शनादहतमङ्गलस्य
पि फलदर्शनादननुष्ठानं न हि निष्कले प्रेक्षावानप्रवर्त्तत-
इति वाच्यम्, अकरणस्थले जन्मान्तरीयस्य करणस्थले चाङ्ग
वैगुण्यस्य कल्पनया सफलत्वनिश्चयात् । न हि शिष्टाचारानुमि
तश्रुतिबोधितकर्तव्यताकस्यावांततः फलादर्शन-मात्रेणाका
रणत्वशङ्कापि न चैहिकमात्रफलकत्वान्न जन्मान्तरीयानुमानं
पुत्रेष्टिवदैहिकमात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा
कामनयैवानुष्ठानादैहिकमात्रफलकत्वम् । अत्र च समाप्ति
कामोऽधिकारी स्वर्गका मइवयागेतत्त्वापुर्वं द्वारमिहतु विब्रध्वं
स इति विशेषः निर्विघ्नमारध्वं समाप्यतामिति कामनया
प्रवृत्तेः । न च विब्रध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु स्वकारणादेवेति
वाच्यम् तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् सप्ताप्तिस्तु सुखसाधनतया
पुरुषार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च, किञ्च दुरितध्वंसमात्रं न फल
तस्य प्रायश्चित्तकीर्तनकर्म्मनाशापारगमनादिसाध्यतया व्य-

भिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तीप्रतिबन्धकदुरितध्वं मत्वेन फलत्वे
समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तत्रापि च हिरण्यदानप्रयागस्नाना-
दिजन्मत्वेन व्यभिचारात् तेषामपिमङ्गलत्वाभिधानं साह-
सम् । किञ्च मङ्गले सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य
कारणता तदुक्तम् "श्रौतात्माङ्गात् कर्मणः फलावश्यम्भाविनि-
यमात् इति । अतएव विकल्पिनमपि कारणं कारणमेव फला-
नन्तर्य-नियमस्यैव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यक-
ल्पनं वैजात्यमेव । यत्रान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फ-
लपूर्वभावनियमो ग्राह्यो न तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य
गुरुत्वेनानुपस्थितिः तथा च साङ्गे मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति
न व्यभिचारः समाप्तिस्तु, यस्मिन् अनुष्ठिते सम्पूर्णमिदं क-
र्म"ति प्रमा सा च ग्रन्थादौ चरमवाक्यलिखनेयागादौ चरमा-
हुतौ पटादावप्ययतन्तु, संयोगी ग्रामगमनादौ ग्रामचरणचरम-
संयोगी एवं तत्र तत्रोहनीयमिति मङ्गलजन्यसमाप्ती वैजात्य-
कल्पनेऽपि नोभयथा व्यभिचारः । मङ्गलञ्च विघ्नध्वंसद्वारक
समाप्तिफलकं कर्म तच्च देवतानमस्कारादिरूपमेव स्वतः सि-
द्धविघ्नाभावस्थलेऽपि सामान्यतो गृहीतस्य विघ्नध्वंसद्वारक-
त्वस्यानपायात् नमसकारादीनां तादृशेष्वैव विघ्नध्वंसद्वार-
कत्वप्रतिपत्तेर्नाव्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

* यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः २

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह ।

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति-
तदुभयं यतः स धर्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति म-

ध्यपदलोपो समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्मो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते, यदि तु निदिध्यासनादियोगसाध्यो धर्माऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः । वृत्तिकृतस्तु अभ्युदयः सुखनिःश्रेयसमेककालीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः प्रमाणञ्च धर्मो देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तन्निर्मितस्रग्वदित्याहुः । तदेतद्व्याख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितं वस्तुतस्तु को धर्मः किंलक्षणश्चेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्चनिःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थासाधारण कारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम् ॥ २ ॥

* तद्वचनादाभ्यायस्य प्रामाण्यम् ३

ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादन्ततत्त्वम् “ उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोति ” इति विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहृत्यते “ श्यावोऽस्यातिमभ्यवहरति नि य उदिते जुहोति श्रवलोऽस्याहुर्तमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावश्रवला-

वस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति” इत्यादि-
ना । तथा “त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह इत्यनेन
प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणाभिधानात् पौनरुक्तमेव ।
न चान्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति नित्यत्वे विप्रति-
पत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि सन्निग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमा-
दविप्रतिपत्तिकरणापाटवादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि स-
न्निग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा
धर्म इति सर्वमेतदाकुलमत आह ।

तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं प्रामृशति यथा
“तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” इति गौतमीय-
सूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च त-
द्वचनात्ते नेश्वरेण प्रणयनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा-
तदिति सन्निहितं धर्ममेव प्रामृशति तथाच धर्मस्य वचनात्
प्रतिपादनात् आन्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वि वाक्यं प्रमा-
णिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव यत इत्यर्थः । इश्वरस्त-
दाप्तत्वञ्च साधयिष्यते यच्चोक्तम् “अनृतः व्याघातपुनरुक्तदो-
षेभ्यः” इति तत्रानृतत्वे जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्मकर्तृ
साधनवैगुण्यकल्पनं वा श्रौतात् साङ्गात् कर्मणः फलाव-
श्यम्भावनिसञ्चयात् न च कारीरीवदैहिकमात्रफलकत्वं तत्र
हि शुष्यच्छस्यसञ्जीवनकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रमात्र-
कामस्येतिविशेषात् न च व्याघातोऽपि उदितादिहोमं विशे-
षतुः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने “श्यावोऽस्याहुति
मभ्यवहरति” इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्तता-

दीर्घोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् “ पञ्चदश-
वरेणवाग्वज्रेणाववाधे तमिमं भ्रातृव्यम् ” इत्यत्र सामिधे-
नीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोक्तप्रसामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्त-
रेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥ २ ॥

* धर्मविशेषप्रसूनाद् द्रव्यगुणकर्मसा-
मान्यविशेषसमवायानां पदा र्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ४

शिष्टाकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतो लक्षणतश्च धर्म व्या-
ख्यायाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनाय सूत्रम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि
निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूर्पायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति कर-
णव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्वया-
पत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वश्चात्र समासः सर्वपदार्थ-
तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्रशास्त्रनिःश्रेयसयो-
र्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारिभावः निःश्रेय-
सतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः
प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च
सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः
मोक्षमाणाश्च मुनेर्गृहीतास्तभावाएव शास्त्रे प्रवर्तन्ते ।
निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेश्चात्य-
न्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं
युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वान्तमविशेषगुणध्वंससमानका-

लो नत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा
 मुक्तिः नचासाध्यत्वान्नायं पुरुषार्थः कारणविघटनमुखेन प्रा-
 गभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य प्रागभावत्वक्षतिः प्रतियो-
 गिजनकाभावत्वेन तथात्वात् जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामा-
 त्रम्, नहीं प्रागभावश्चरमसामग्रो येन तस्मिन् सतिकार्य्यम-
 वश्यम्भवेत् तथा सति कार्य्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच
 यथा सहकारिविरहादियन्तं कालं नाजीजनत् तथा-
 ग्रेऽपितद्विरहान्न जनयिष्यति हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात्
 इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यात्, अत
 एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्या ज्ञा-
 नानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायादपवर्गः ” इत्यत्र का-
 रणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावारूपामेव
 मुक्तिं दृढयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपाय, प्रवृत्त्यपाय शब्दा-
 पायः दुःखापायइत्यपायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः सा च प्राग-
 भाव एव नच प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रति
 योगिप्रसिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखा
 नुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् लोकेऽप्यहिकण्टकादिनिवृत्ते दुःखा-
 नुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां
 प्रवृत्तिः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः स च यद्यपि
 नात्मनिष्टस्तथापि लोष्टादिनिष्ट एवात्मनि साध्यते सिद्धिश्च
 तस्य दुःखप्रागभावसहवृत्तिदुःखध्वंस एव तस्य तत्त्वस्वन्वत-
 योपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतिः एवञ्च
 सति “ दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति ” इत्यादिश्रुतिरप्युपपा-

दिता भवतीत्याहुः । तन्न दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धस्य परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् नन्वयंनपुरुषाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखंतावन्नोत्पद्यते इतिसुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थप्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् सुखेच्छापिदुःखाभावोपाधिकित्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषमक्षणेद्वन्द्वनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव मुक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्थार्थमपि प्रवर्त्ततति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यांज्ञायमानस्यावेदयत्वानुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिका । अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्कारेण क्षणं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां योगजधर्मवलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च । तथापि तुल्यायव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हानिः द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उक्तगतोवीतरागाणां दुःखदुर्दिनभीरूणां सुखसुख्यीतिकामात्रेऽलम्प्रत्ययवता तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्त-

रेणैव निवृत्तेरिति चेन्न । हेतुर्च्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चि-
 त्तवत् तथाहि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदुच्छेदश्चात्म-
 तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानञ्च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृ-
 त्त्युपपत्तेः । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिर्नतु दुःखाभाव
 इति चेन्न । नित्यसुखे प्रमाणाभावात् भावेवानित्यं तदभि-
 व्यक्तेर्मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् अभिव्यक्तिरुत्पाद्यत्वेन त-
 निवृत्तौ पुनः संसारापत्तेश्च । ब्रह्मात्मनि जीवात्मन्यो मुक्ति-
 रिति चेन्न । लयो यद्येकीभावस्तदा बाधात् नहि द्वयमेकं
 भवति लिङ्गशरीरापगमो लयो लिङ्गञ्चैकादशेन्द्रियाणि ते-
 षां शरीरस्य च विगमो लय इति चेन्न । एतावता दुःखसाम-
 ग्रीविरहस्योक्तत्वात् तथाच दुःखाभाव एव मुक्तिरिति पर्य-
 वसानात् । एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिरात्मा
 च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डमतमपास्तम् आत्मनो ज्ञा-
 नत्वं सुखत्वे च प्रमाणाभावात् । न च “ नित्यं विज्ञानमा-
 नन्दं ब्रह्म ” इति श्रुतिर्मानं तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रति-
 पादकत्वात् भवति हि अहं जाने अहं सुखीतिप्रतीतिः न-
 त्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति किञ्च ब्रह्मण इदानीमपिसत्त्वात्
 मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिः अविद्यानिवृत्तेश्चापुरुषार्थत्वात्
 ब्रह्मणश्च नित्यत्वेनासाध्यत्वात् तत्साक्षात्कारस्य तदात्मक-
 त्वेनासाध्यत्वात् एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमे-
 वेति तदर्थः प्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव । निरुपप्लवा चित्तसन्ततिर्मु-
 क्तिरिति चेन्न । दुःखादिरूपस्य उपप्लवस्य विगमो यदि निरू-
 पप्लवत्वं तदा तन्मात्रस्यैव पुरुषार्थत्वेन चित्तसन्ततेरनुवृत्तौ

प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादिसाध्यत्वेन संसारानु-
वृत्तेरावश्यकत्वादिति मिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तरूपा निःश्रे-
यसमिति । तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी साधर्म्यबोधर्म्या-
भ्यामिति प्रकारे तृतीया । तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मः, वैध-
र्म्यञ्च व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि क्वचित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वै-
धर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि केषाञ्चित् साधर्म्यं तथापि ताद्रूप्ये
ण ज्ञानं विवक्षितम् । अत्र च द्रव्यादिपदार्थानामुद्देश एव
विभागः पर्यवसन्नः स च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलक-
स्त्वेन षडेव पदार्था इति नियमः पर्यवस्यति स चानुपपन्नः
व्यवच्छेदस्य पदार्थान्तरस्य प्रतिपक्षौ नियमानुपपत्तिः, अ-
प्रतीती व्यवच्छेदानुपपत्तिः । ननु नायमन्ययोगव्यवच्छेदः
किन्त्वयोगव्यवच्छेदः पदार्थेषु षड्लक्षणायोगो व्यवच्छिद्यत
इति चेन्न । पदार्थपदेन प्रसिद्धपदार्थमात्रेऽपसङ्गहे सिद्धसा-
धनात्, अन्यस्य चाप्रतीतिरेव । किञ्च लक्षणानां मिलिताना-
मयोगो वावच्छेद्यः प्रत्येकं वा आद्ये मिलितायोगः सर्वत्वे-
ति व्यवच्छेदानुपपत्तिः । अन्येऽपि प्रत्येकायोगः परस्परं स-
र्वत्वेति व्यवच्छेदानुपपत्तिरेवेति चेन्न । शक्तिसङ्गतसादृश्या-
दिषु पदार्थेषु पराभिमतेषु षड्लक्षणायोगः परैरुच्यते तद्व्य-
वच्छेदो नियमार्थः तथाच षडेव पदार्था इत्यस्य प्रतीयमा-
नेषु षष्ठां लक्षणानां मध्ये अन्यतमलक्षणयो गोऽस्यैव न-
त्वयोग इत्यर्थः । तत्र विशिष्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो वि-
शेषणसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्यन्तायोग-
व्यवच्छेदस्तावत् प्रतीयते तत्र शक्तिवयमेवकारस्येत्येके व्य-

वच्छेदमात्रे शक्तिरयोगान्ययोगादयस्तु व्यवच्छेद्याः सम-
भिव्याहारलभ्या इत्यपरे । धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञा-
नादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणे धर्मः
यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्म-
विशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोग
प्रसादावधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति त-
त्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवास-
नमिथ्याज्ञानान्मूलनक्षमत्वात् “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इत्यत्र “ हे ब्रह्मर्षी वेदित-
व्ये” इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् “ पश्य-
त्यचक्षुः” इत्यादिपि तथा स शास्त्रानुमनननिदिध्यासनादि-
परम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

* पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दि-
गात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च पृथगे-
द्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह ।

इतिकारोऽवधारणार्थेन नवैवद्रव्याणि नाधिकानिनित्युना
नि वेत्यर्थः । ननु विभागबलादेव न्युनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद-
सिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयापि मूलस-
म्भवे विभागतात्पर्यं स्फोरणार्थमेवेतिकाराभिधानात् सुव-
र्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भावात् अन्यकारस्य वा धक-
त्वेनाशङ्क्यामानस्याभावत्वव्युत्पादनादेतदध्यवसेयम् । अस-

मासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय लक्षणमेतेषान्तु वैध-
र्म्यावसरे सूत्रकृदेव दर्शयिष्यति । ननु सुवर्णं न तावत् पृथि-
वी निर्गन्धत्वात् न जलं स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वशून्यत्वात् न
तेजोगुरुत्ववत्त्वात् अत एव न वायुर्नवा कालादि ततो नव-
भ्यो भिद्यत इति चेन्न । आद्यद्वितीययोरनाभासत्वं तृतीयस्य
स्वरूपासिद्धत्वं ततः परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धिश्च ।
साधयिष्यते च सुवर्णस्य तैजसत्वमिति ॥ ५ ॥

* रूपरसगन्धरुपर्णाः सङ्ख्याः परिमा-
णानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापर-
त्वे बृहद्वयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च
गुणाः ॥ ६ ॥

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्यङ्ग्य-
त्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभा-
गञ्चाह ।

चकारेण गुरुत्वाद्वत्त्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् समु-
च्चिनोतिते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कण्ठतो नोक्ताः । गुण-
त्वञ्चामीषां यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति रू-
परसगन्धस्पर्शानां समानकालीनरूपरसगन्धस्पर्शसामा-
नाधिकरण्यं नास्ति सूचनार्थं समासः । सङ्ख्यापरि-
माणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्यापरिमाणसमानाधिकरण्य-
सूचनायासमासो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमाना-
धिकरण्यं नैकत्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरण्यं

महत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादीनाञ्चविजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्यैव । पृथक्त्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादि-समानाधिकरणं तेन सङ्ख्यावद्बहुत्वेनैव निर्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिव्यङ्ग्यत्वलक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचन-निर्देशः । संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयो रन्योन्याश्रयनिरूप्यतया दिक्काललिङ्ग-त्वाविशेषसूचनाय च द्विवचनं बुद्धीनां विद्यादिभेदेन साङ्ख्या-भिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं सुखदुःखयो-र्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेद्यैककार्यजनकत्वमश्विशेषेणचाट्टो-न्नायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च ख्यापयितुं द्विवचन-म् इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्वि-वचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगोचराणां दशविधानां पुण्य-हेतुत्वं दशविधानाञ्च पापहेतुत्वमभिसन्धाय बहुवचनामत्यु-न्नेयम् ।

यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञा-पनार्थं पाकजपूक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्या-यां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु सङ्ख्याबहुत्वेनैवास्यापि बहुत्व-मिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानं परिमाणे तु दीर्घत्वऋषत्वत्वादिवि-प्रतिपत्तिनिराशाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्योन्यविरो-धज्ञापनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्देशिककालिकभेदेन भि-

नजातीयत्वसम्भवेन चतुष्पापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात्-
इति तत्रापि द्विवचनमित्याद्युन्नेयम् । एतेषाञ्च लक्षणमग्रे
वक्ष्यते ॥ ६ ॥

* उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्द्रव्यसम-
वायाच्च प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मोद्देशविभा-
गावाह ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात्-
अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि
कर्मत्वसाक्षाद्वाप्याः पञ्चजातयः । नन्वेतदनुपपन्नं गमनस्य
कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति बुद्धेर्दृष्टत्वादुत्क्षेपणत्वा
दीनां चतसृणां जातीनां परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणा
नां सामानाधिकरण्याननुभवात् चतस्र एव कर्मत्वव्याप्या
जातय इति चेत् सत्यं कर्मपर्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु
भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्ध्वलननमनीन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबु-
द्धिव्यपदेशभाजामेकेन शब्देन सङ्गृह्यार्थं यद्वा गमनत्वमपि
कर्मत्वव्याप्या पञ्चमी जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गम-
नप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपणावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोग-
स्तदा भाक्तः स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौ-
णमुख्यसाधारणी धर्मः गमनत्वजातिस्त्वनियतदिग्देशसंयोग-
विभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च भ्रमणादिषु सर्व-

त्वेति गमनग्रहणेनैव तेषां ग्रहण मिति । निष्क्रमणत्वप्रवेश-
नत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि गृहाद् गृहान्त-
रं गच्छति पुरुषे कस्यचित् द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्य-
चित्तु निष्क्रामतीति तत्र जातिसङ्करः स्यात् तथा भ्रमणादे-
रेकस्या जलप्रणाल्या निष्क्रमस्यापरां प्रविशति निष्क्रामति प्र-
विशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतदध्यवसेयम् ।
उत्क्षेपणादौ तु मुषलमुत्क्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन
प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणाद्वस्ते तावदुत्क्षेपणं
तत उत्क्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् मुख-
लेऽप्युत्क्षेपणार्थं कर्म युगपद्वा तत ऊर्ध्वं मुत्क्षिप्तयोर्हस्त-
मुषलयोरवक्षेपणेच्छाजनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वस्तनोदनाच्च
युगपदेव हस्ते मुषले चावक्षेपणम् उलूखलपातानुकूलं सं-
जायते ततो दृढतरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्मान्मुषलस्योर्ध्वगम-
नं भवति तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संस्कार-
मात्रादेव मुषलस्योत्पतनं तच्च गमनमात्रं नतूत्क्षेपणं भा-
क्तस्तत्रोत्क्षेपणव्यवहारः एवमनुलोमप्रतिलोमवायुद्वयसङ्घ-
ट्टवशाद्वायुस्तत्रैरितद्वणतूलकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो
भाक्तः । एवं स्रोतोद्वयसङ्घट्टवशाज्जलोर्ध्वगमनेऽपि । एवमु-
त्क्षेपणावक्षेपणव्यवहारः शरीरतदवयवतत्त्वं युक्तमुषलतो-
मरादिष्वेव मुख्यः भवति हि हस्तमुत्क्षिपति मुषल-
मुत्क्षिपति तामरमुत्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्य-
पि । आकुञ्चनन्तु सत्त्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु प-
रस्परमवयवानामनारम्भकसंयोगात्पादकं वस्त्राद्यवयविकी-

टिश्योत्पादकं कर्म यतो भवति सङ्कुचतिपद्मं संकुचति वस्त्रं संकुचतिचर्मैतिप्रत्ययः एवमवयवानां पूर्वोत्पन्नानारम्भ-
कसंयोगविनाशकं कर्म प्रसारणं यतो भवति प्रसरति वस्त्रं प्रसरति चर्मं प्रविकसति पद्ममित्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टय-
भिन्नयत्, कर्मजातं तत्सर्वं गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रय-
त्नवदात्मसंयोगाद्वस्ते कर्मवता हस्तेन नोदनाख्यसंयोगाद्य-
घटनाच्च चक्रादौ तिथ्यक्लंयोगानुकूलं कर्म एवं रेचनाद्य-
पि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यति च । ग्रंथेतेषां कर्मणां विहित-
यागस्नानदानादिषु धर्मानुकूलप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वं
निषिद्धदेशगमनहिंसाकलञ्जभक्षणदिषु चाधर्मानुकूलप्रयत्न-
वदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

+ सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सा-
मान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामवि-
शेषः ॥ ८ ॥

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं त्रयाणां साधर्म्यप्रकरणमारभ-
ते । तत्रद्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यस्य तत्त्वज्ञानानुकूलतया
प्रथमं शिष्याकाङ्क्षितत्वात्, सामान्यादिपदार्थत्रयस्य उद्देशा-
त्, प्रागेव त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

विशेषे सत्यपि अयमविशेषशब्दः साधर्म्यपरः । सदिति
सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं त्रयाणामेव सत्तायोगित्वात्,
अनित्यमिति ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न परमाण्वादिसा-
धारणं तथापि ध्वंसप्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिम-

त्वं विवक्षितम् । द्रव्यवदिति द्रव्यं समवायिकारणतयाऽस्या-
स्तीति द्रव्यवत् एतदपि परमाण्वादौ नास्तीति द्रव्यसमवा-
यिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् ।
कार्यमिति प्रागभावप्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिम-
त्त्वं विवक्षितम् । कारणमिति ज्ञानेतरकार्यनियतपूर्ववर्त्ति
जातीयवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तेन स्वसाक्षात्कारे
विषयतयाकारणे गोत्वादो नातिप्रसक्तिर्नवा पारिमाण्ड-
ल्यावजनकेऽव्याप्तिः सामान्यविशेषवदिति सामान्यं सद्विशेषो
ऽन्योन्यव्यावर्त्तकतया द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि तद्वत्त्वमित्यर्थः ।
ननु “गां दद्यात्” “गौः पदा न स्पृष्टव्या” इति श्रुतेर्धर्माध-
र्मजनकत्वं जातेरपीति कारणत्वमतिव्यापीति चेन्न अवच्छे-
दतामात्रेण जातेर्विनियोगात् । उपलक्षणञ्चैतत् स्वसमवाया
र्थशब्दाभिधेयत्वमपि त्रयाणां साधर्म्यं द्रष्टव्यम्, यदि तु कार्य-
त्वानित्यत्वे कारणवतामिव “कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्ड-
ल्यादिभ्यः” इति प्रशस्तदेवाचार्यव्यवस्थितं साधर्म्यं मुच्यते
तदा पदार्थविभाजकोपाधिमत्तया न विशेष्यं सूत्रोक्तरीत्या
त्रयाणां गुणजनकत्वं गुणजन्यत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ॥८॥

* द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं सा-
धर्म्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं द्रव्यगुणयोरिव साधर्म्यमाह ।

एतदेव सूत्रान्तरेण स्पष्टयति ॥ ९ ॥

* द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च
गुणान्तरम् ॥ १० ॥

अन्यावयविविभुद्रव्याणि तथान्यावयविगुणान् द्वित्वद्वि-
पृथक्त्वापरत्वापरत्वादीन् गुणांश्च विहाय सजातीयारम्भक-
त्वं साधर्म्यं द्रष्टव्यं सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजको
पाधिमत्त्वं वा विवक्षित तेनाजनकद्रव्यव्यक्तीनामप्युपग्रहः १०

* कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

ननु कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह ।

विदिरयं ज्ञानार्थी ननु सताभिधायो । सजातीयारब्ध-
द्रव्यगुणयोरिव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इद-
मत्राकृतम् । कर्म यदि कर्म जनयेत् स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव ज-
नयेत् शब्दवत् । तथोच पूर्वकर्मणैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो
विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन सह विभागं जनयेत् वि-
भागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च तत्राधिकरणे-
ऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजनने तु कर्मलक्षणक्षतेः न च क्षणान्तरे
कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य क्षेपायोगात् अपे-
क्षणीयान्तराभावात् पूर्वसंयोगनाशक्षणेऽपि जनने विभाग
जनकत्वानुपपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकालेऽपि जनने त-
थैव । उत्तरसंयोगोत्पत्त्यनन्तरकालन्तु कर्मनाश एव तथाच
सुष्टूक्तं कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत इति ॥ ११ ॥

* न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥

गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं न स्वकार्यं हन्ति न वा स्वकारणं हन्तिकार्यकारणभावापन्नयोर्द्रव्ययोर्बाध्यघातकभावो नास्तीत्यर्थः । आश्रयनाशारम्भकसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादिति भावः । बधतीति सौत्रो निर्देशः ॥ १२ ॥

* उभयथा गुणाः ॥ २३ ॥

गुणस्य कार्यकारणबध्यत्वमाह ।

कार्यबध्याः कारणबध्याश्चेत्यर्थः, आद्यशब्दादीनां कार्यबध्यत्वं चरमस्य तु कारणबध्यत्वम् उपान्येन शब्देन अन्यस्य नाशात् ॥ १३ ॥

* कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधित्वमुक्त्वा कर्मणः कार्यविरोधित्वमाह ।

कार्यविरोधि यस्येति बहुव्रीहिः, स्वजन्योत्तरसंयोगनाशत्वात् कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणविरोधित्वं नियतमेव गुणकर्मणोस्वनियमः आश्रयनाशासमवायिकारणनाशनिमित्तनाशविरोधिगुणानां नाशकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

* क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति

द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

शिथ्याकाङ्क्षानुरोधेन त्रयाणां साधर्म्यमभिधायेदानीं त्रयाणां लक्षणमारभमाण आह ।

क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र
 लक्षणशब्दश्चिह्नवचनः समानासमानजातीयव्यवच्छेदकव्य-
 तिरेकिलिङ्गविशेषवचनश्च लक्ष्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तिबलात् तत्र
 क्रिययाकर्मणा द्रव्यमिदमिति लक्ष्यते गुणत्वेन च समाना-
 समानजातीयेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यंलक्ष्यते तत्र समानजातीया
 भावत्वेन गुणादयः पञ्च असमानजातीयस्वभावः तेन द्रव्य
 गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात् यत्र गुणादिभ्योभिद्यते तत्र गु-
 णवत् यथा गुणादीति । गुणवत्त्वं यद्यप्याद्यक्षणेऽवयविनि
 नास्ति तथापि गुणाल्यन्ताभावाविरोधिमत्त्वं विवर्चितं गुण-
 प्रागभावप्रध्वंसयोरपि गुणाल्यन्ताभावाविरोधित्वात् एवं सम-
 वायिकारणत्वमपि षट्पदार्थभेदकमेव द्रव्यपदार्थस्य लक्षणं
 नच साध्याप्रसिद्धिर्गुणादिभेदस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
 नचात्र सिद्धसाधनं घटत्वावच्छेदेनेतरभेदस्य सिद्धत्वेऽपि द्र-
 व्यत्वावच्छेदेन साध्यत्वात् पक्षतावच्छेदकभेदे न सिद्धसाधनं
 यथा नित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र इति केचित्तत्र पक्षतावच्छेदका-
 वच्छिन्ने क्वचिदपि साध्यसिद्धौ पक्षताक्षतेस्तथाप्यावश्यकत्वा-
 त् इतिशब्दश्च इत्यादिपरस्ते न सह्यावत्वपरिमाणवत्वपृथक्
 त्ववत्वसंयोगवत्त्वविभागवत्त्वान्यपि द्रव्यलक्षणत्वेन स
 ङ्गह्यन्ते ॥ १५ ॥

+ द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्व
 कारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशात् तल्लक्षणमाह ।

द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयो एतच्च द्रव्येऽपि
गतमतआह अगुणवानिति तथापि कर्मस्थतिव्याप्तिरित्यत
आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मे-
श्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अत्रानपे-
क्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन्
कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः । संयोगविभागादीनां
संयोगविभागौ प्रपि सापेक्षत्वात् नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्ताव्या-
प्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ मिलितौ प्रतिसमवायि-
कारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् का-
रणत्वं तद्गुणत्वाभिव्यञ्जकं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव
संयोगविभागकारणकत्वं न मिलितयोः धर्माधर्मेश्वरज्ञाना-
दीनां द्वयोर्निमित्तकारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं ना-
प्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां सङ्ग्रहः यद्वा संयोगवि-
भागसमवायित्वासमवायिकारणत्वशून्यत्वं सामान्यसमाना-
धिकरणं गुणत्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च
सत्यगुणवत्त्वमेव वा गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

* एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्ष
कारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणो लक्षणमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणा-
ऽस्मिन्नित्यगुणं संयोगविभागेष्वपेक्षकारणमिति स्वीत्यन्यन्त-
रीत्यक्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवायिकारणापे-

क्षायां पूर्वसंयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वं स्वीत्यन्य-
न्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वाविवक्षितं पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि स्वी-
त्यन्यन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या-
द्यक्षणसम्बन्धाभावात् नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिम-
त्त्वं कर्मत्वं चलतीतिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजाति-
मत्त्वं वा गुणान्यनिगुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा स्वीत्यन्य-
व्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभाग कारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं
वा स चायं चलतीतिप्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नाविरलदेशो
त्यादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् ।
लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पुर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

*** द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामा-
न्यम् ॥ १८ ॥**

इदानीं कारणमुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणमुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः अनयोः समाना मा-
तेतिवत् । एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्माणि
वर्तन्ते इत्यर्थः द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रयाणां
साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

+ तथा गुणः ॥ १९ ॥

गुणसमवायिकरणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

गुणसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रितयसाधर्म्यं द्रव्याणां
संयोगोऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्या
परिमाणपृथक्त्वादीनां सजातीयकारणगुणसमवायिकारण

कत्वं बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां मनःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणानामग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वं कर्मणान्तु वज्रादिनादनाभिघातगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारणकत्वं यथायथं स्वयमूहनीयम् । कचिदेकस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणामारम्भकत्वं तद्यथा वेगवत्तूलपिण्डसंयोगस्तूलपिण्डान्तरे कर्म करोति द्वितूलकञ्च द्रव्यमारभते तत्परिमाणञ्च । कचिदेको गुणो द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचयाख्यो द्वितूलकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चारभते ॥ १९ ॥

* संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥

कचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुषङ्गः । यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत् सङ्ख्यकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदस्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥ २० ॥

* न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्म जन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वादत आह ।

कर्म'द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

* व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

कुत एवमत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्ते रित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्य-
दवस्थञ्च कर्म न द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्मद्रव्यस्यासमवा-
यिकारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यना-
समवायिकारणनाशनाश्रित्येन अवयवकर्मनाशादेव द्रव्यता-
शापत्तेः न द्वितीयः महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव ख-
ण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्वभि-
चारात् ॥ २२ ॥

* द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥

बह्वनामेकस्थारम्भकत्वमुक्त्वा इदानीमेकस्मिन् कार्यं
बह्वनामारम्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणाम् । तत्र
द्वाभ्यां तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बहुभिरपि तन्तुभिरेकः पठ
आरभ्यते । नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते यत्रैकेनैव तन्तुना
तानप्रतितन्तौ भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनास-
मवायिकारणाभावात् पटानुत्पत्तेः । नचांशुकतन्तुसंयोगो-
ऽसमवायिकारणम् अवयवावयविनोर्युतसिद्धत्वेन संयोगा-
भावात् आरभ्यारम्भकभावानभ्युपगमात् सूक्तानां समानदे-
शताविरोधात् । दृश्यते तावदेवमिति चेन्न तत्रवेमाद्यभिचा-
तेन महावयविनस्तन्तोर्नाशात् खण्डावयविनानातन्तुत्पत्तौ

तेषामन्योन्यसयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नानाभूतेषु
तन्तुषु एकत्वाभिमानात् ॥ २३ ॥

• गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ •

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं
कर्मणामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यं मिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं
सुक्तं तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणां क
र्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूयते इति भावः ॥ २४ ॥

• द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसं-
योगविभागाश्च ॥ २५ ॥ •

इदानीं व्यासज्यवृत्तीनां गुणानां अनेक द्रव्यारम्भत्वं दर्श-
यन्नाह । अनेकद्रव्यारम्भा इति शेषः द्वित्वादिसमभिव्याहृतं
पृथक्त्वपदमपि द्विपृथक्त्वादिपरम्, एवञ्च द्वित्वादिकाः प
राङ्पर्यन्ताः संख्याः द्विपृथक्त्वादीनि, च संयोगा विभागाश्च
द्वाभ्यां बहुभिश्चैव द्रव्यैरारम्भन्ते इत्यनेकवृत्तित्वमपीषां तच्च
समवाय्यन्योन्याभावसामानाधिकारख्यम् ।' २५ ॥

• असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म
न विद्यते ॥ २६ ॥

नन्ववयविद्रव्याणां गुणानां चोक्तानां यथा व्यासज्यवृत्तित्वं
तथा कर्मणामपि किं न स्यादत आह ।

असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्ये स्थिति योज्यं तथा च न

द्रव्ययोरिकं कर्म समवेति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि विदि ज्ञानार्थो न सत्तावचनः यदि कर्म व्यासज्यवृत्ति स्यात् एक स्मिन् द्रव्ये चलति द्वयोर्द्रव्ययोर्वहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्यात् नचैतत् तस्मान्न कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः । ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः एवमन्यत्राप्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयव कर्म सामग्रीव्याप्तत्वात् तथोपलब्धेः न तु वैपरीत्यं नह्यवयवे चलति सर्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणा कारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न स्यात् कारणकर्मणैव कार्यस्यापिसंयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

* संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ *

पुनर्बह्वनामिकं कार्यमाह ।

बह्वनां संयोगानां द्रव्यमिकं कार्यं मित्यर्थः निःस्पर्शानां द्रव्याणाम् अन्यावयविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च येसंयोगास्तान् विहायेति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

इदानीं बह्वनां गुणानामिकं गुणकार्यमाह ।

रूपमेकं कार्यमित्यन्वयः रूपपदसुभयमपि लक्ष्णिकम् अज हन्स्वार्था चेयं लक्षणा कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यजनकभावाश्रयत्वञ्च शक्यलक्ष्यसाधारणो धर्मस्त्वेन रूपरसगन्ध

स्पर्शस्त्रेहसांसिद्धिकद्रवत्वैकत्वैष्टयक्त्वानि सगृह्यन्ते एते हि
कारणे वर्तमानाः कार्येषुसमानजातीयमेकमेव गुणमारभन्ते
विधाद्वयसमवायिकारणानाङ्गतिः केचित् कारणैकार्थप्रत्यास-
त्त्या जनयन्ति, कारणमिह समवायिकरणं तच्च जन्यस्य रूपा
दिलक्षणस्य कार्यस्य तेन रूपादिलक्षणकार्यस्य यत् समवा
यिकारणं घटादि तेन सह कपाले वर्तमानं रूपं कारणैकार्थ
समवायेन घटरूपमारभते एवं रसाद्यपि क्वचित्, कार्यैका
र्थ प्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणत्वं यथा कारणमपि शब्दो नभ-
सि कार्यमपि शब्दान्तरमारभते नभस्येव रूपाद्यपि पार्थिव
परमाण्वावग्निसंयोगेन कार्यैकार्थं समवायप्रत्यासत्त्या ज-
न्यते ॥ २८ ॥

* गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ।

उत्क्षेपणमेकं कार्यममीषामित्यर्थः । अत्र गुरुत्वस्य हस्त
लोष्टादिवर्तिनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगात्सम
वायिकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, लोष्टनिष्ठोत्क्षेपणस्यतु
हस्तनोदनमसवायिकारणम्, अत्राप्युत्क्षेपणपदमेवक्षेपणा-
दावपि लाक्षणिकम् ॥ २९ ॥

* संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥

ननु सूक्तगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वाश्रयगु
णपूर्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्मकारणमित्युक्तं तथा च
कर्मणः किमपि न कार्यमित्यायातं तथाचातीन्द्रियाणां सू
र्यादिगतीनाम् अनुमानमपि दुर्लभं लिङ्गाभावात् अतः संयोग

विभागवेगानां कर्मेति सूत्रोक्तमेव स्मारयन्नाह ।

जन्या इति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युप-
लक्षणीयः ॥ ३० ॥

* कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्मका-
रणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्मकार्यं इति पूर्वमुक्तम्, संयोगवि-
भागौ तु संयोगविभागकार्यावेव तथाचेदानीं कर्मणः कार-
णत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह ।

कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामा-
न्याभिधानप्रकरणं द्रव्यकर्मणो प्रतिकर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न
तु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागा-
च्च कर्मणामिति सूत्रं व्याहन्येतेति भावः ॥ ३१ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम्

द्वितीयाह्निकम्

कारणाभावात्कार्याभावः ॥ १ ॥

नन्वेतेन प्रघटकेन द्रव्यादीनां त्रयाणां पदार्थानां कार्यैक

त्वघटितं कारणैकत्वघटितञ्च साधर्म्यमुक्तं तच्चानुपपन्नं कार्यकारणभावस्यैवाभिधेयित्वत आह ।

दृश्यते हि सृचक्ष्मांलिलकुलान्तरादी समवहितेऽपि दण्डाभावाद् घटाभावः भूर्जाललादौ समवहितेऽपि वीजाभावाद् झुराभावः स च दण्ड घटयोर्वीजाङ्कुरयोर्वा कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः अन्यथावेमाद्यभावेऽपिपटाभावः शिलांशकलान्तराभावेऽप्यङ्कुराभावः स्यात् किञ्च घटपटादीनां कौदाचित्जत्वमनुभूयते तदपि हेतुफलभावमन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कालामत्वेमति किञ्चित्कालसत्वरूपं कादाचित्कत्वभावानां कारणापेक्षामन्तरेण सम्भवति तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा न तु कदाचित् स्यात् न हि भावी न भवत्येव नाप्यहेतोर्भवति नाप्यकस्मादेव भवति न वा निरुपाध्यादेव शशविषाणादेर्भवति किन्तु दण्डवेमादेः सोपाख्यस्यावधेर्घटपटादौ कार्ये दर्शनादवधिस्तु कारणमेव एवं कार्यकारणभावाभावे प्रवृत्ति निवृत्ति न स्यातां तथा च निरीहं जगज्जायेत नहीष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिरनिष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः ॥ १ ॥

• न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥२॥

ननु सदेवोत्पद्यते नासत् ” सदेव सौम्येदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽऽसत्त्वाविशेषे तन्तुभ्य एव पटो न कपालेभ्य इति नियमो न स्यादिति चेत् परिणामवादिभिरपि स्वीकृतकारणकैरयं नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव अन्यथा घटाभिधत्तिः कपालेष्वेव न तन्तुष्विति कथं स्यात् कि-

च यद्यभिव्यक्तिरपिपूर्वमासीदेव तदा तस्या अपि नित्यत्वे
 आविर्भावतिरोभावावेवात्पादविनाशावितिरिक्तं वचः अथा
 विर्भावितिरोभावौ कारणापेक्षौ तदा घटपटादीनामपि का-
 रणापेक्षैवास्तत्तत्प्रत्युत्पत्तिरित्यायातं यत्तु कारणं प्रति नि-
 यमानुपपत्तिरित्युक्तं तदस्यभावनियमेनैवीतरम् सच-
 स्वभाव नियमोऽन्वयव्यतिरेकावगम्यो भवति, भवति
 हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे सति घट इति सर्व-
 साक्षिकोऽनुभवः एवञ्चानन्यथा सिद्धनियत पूर्ववर्ति
 जातीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा कारणत्व-
 म्। यद्यपि “यवैर्यजेत ब्रीहिभिर्वा” इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्ति-
 त्वं नास्ति न हि यवकरणकयागनिष्पाद्ये फले ब्रीहिकरण-
 कयागस्य पूर्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितं : विहितकारणकार-
 णमेवफलैकजात्येपिद्वयोः कारणत्वोपपत्तेः तथाच सहकारि-
 वैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं लोकवेदसाधारणी कारणता नि-
 यतपूर्ववर्त्तित्वन्तु अन्वयव्यतिरेकगम्या कारणतालौकिकी,
 न हि “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ व्यतिरेकभागोपि विष-
 यः प्रवृत्तेरन्वयमात्रज्ञानादेवोपपत्तेः, “अत एव” विकल्पे
 उभयमशास्त्रार्थः “इत्यपिघटते तज्जातीयस्यफलस्य एकेनैवो-
 पपत्तेरपरानुष्ठानवैयर्थ्यात्। अत एव” श्रौतात् साङ्गात् कर्म-
 णः फलावश्यभावनियमः ” इत्यप्युचितम् “आगममूलत्वा-
 द्वासाध्यस्य व्यभिचारो नदोषाय ” इत्याचार्याभिधानमृज्वर्थ-
 तात्पर्यकमेव दृष्टारणिमणस्थले तु कार्यवैजात्यमावश्यकं त-
 द्वाव्यव्यतिरेकगम्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकाद्व्यतिरेकस्या

वश्यत्वात् विकल्पस्थले तु फलवैजात्यव्यत्यये राजसूयवाजपे
यादावपि वैकल्पिकी कारणता स्यादिति कार्य्य कारणभाव
नियममेवोपपादयन्नाह ।

यदि कार्य्यकारणाभावनियमो न भवति तदा कार्य्याभावा
दपिका रणाभावः स्यात् कार्य्याभावः कारणाभावं प्रत्यतन्त्रं
कारणाभावस्तु कार्य्याभावं प्रति तन्त्रं तेन दुःखाभावार्थं ज-
न्माभावे, जन्माभावार्थं प्रवृत्त्यभावे, तदर्थं च दोषा भावे, त-
दर्थं भित्त्याज्ञान निवृत्तये, तदर्थं च्चात्मासाक्षात्काराय सुमुच्छूणां
प्रवृत्तिः प्रयोजनमौपोद्घातिक व्याप्यस्य द्विसुत्रकप्रकरणस्य २॥

* सामान्यं विशेष इति बुद्धरपेक्षम् ॥३॥

पदार्थत्रयोद्देशलक्षणान्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यप-
दार्थस्य लक्षणमाह ।

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परसत्ता अपरं सत्ता व्याप्यं द्रव्य
त्वादिति तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरिव । अ-
नुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तिबुद्धिर्विशेषस्य । इतिना द्वयमव-
च्छिद्य परामृश्यते तेन बुद्धरपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः । वृत्ति
कारस्तु विशेषान्वयमाह परन्तु “नपुंसकमनपुंसकैकैकवच्चास्या-
न्यतरस्याम्” इत्यनेनैकवद्भावो नपुंसकता चेत्याह । बुद्धरपे-
क्षालिङ्गं लक्षणं वा यस्य तद्बुद्धरपेक्षं तत्र नित्यमने कथं वृत्ति
वृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधि-
करणं वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा परन्तु सामान्यवि-
शेषसंज्ञामपि लभते यथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये
सत्येव नायं गुणो नदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः तथा च द्रव्यत्वा-
दीनां सामान्यानामेव विशेषत्वम् ।

ननु विधिरूपं सामान्यं नास्त्येव अनुगतमतेरतद्व्यावृत्त्यै
 वीपपत्तेः भवति हि गौरयमिति प्रतीतेरगोव्यावृत्तौऽयमिति
 विषयः जातिवादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषय
 त्वाभ्युपगमात् न हि वैशिष्ट्यमतद्व्यावृत्तेरन्यत्, गवादिपद
 प्रवृत्तिनिमित्तजप्यगोव्यावृत्त्यादिरेव ! किञ्च गोत्वं कुत्र वर्तते
 न तावद्गवि गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात् नाप्यगवि विरो
 धात् यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य गोत्वं वर्तते न
 तावत्तत्रैवासीत् देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः नापि गोत्वम
 पि तदानीमेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं
 निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् न च एकस्येव नित्यस्य नानाव्यक्ति
 वृत्तित्वं कातृत्वे कदेशविकल्पानुपपत्तेः । न हि कृतस्त्रमे
 कत्रैव वर्तते अन्यतद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्य
 कदेशेन, जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं न याति न च
 तत्रासीन्नचोत्पन्नं नचांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहोव्यस
 नसन्ततिः” इति । सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गो
 त्वघटत्वादिवत् न तु गुण कर्मगतमपीति सगोत्रकलहः
 अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्यापकत्वमपि स्वरूपतः
 सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानांगोव्यवहारापत्तिः समवायेन तद्व्या
 वहारस्याभ्युपगमात् काले रूपादिमत्त्वेऽपि कालो रूपवा
 नित्यप्रतीतिव्यवहारवत् न च कालो नास्त्येव पञ्चस्कन्धसंज्ञाभेद
 मात्रमित्यभ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य सार्धायिष्यमाणत्वात्
 तथा च यत्र पिण्ड उत्पद्यते तत्र स्थमेव गोत्वं तेन सम्बध्यते
 जातः सम्बद्धश्चेत्येकः काल इत्यभ्युपगमात् एतेन कीदृश्या

अथेव तत्ते इत्यत्र यत्प्रतीयते इत्युत्तरम् कुत्र प्रतीयते इत्यत्र
यत्प्रतीयते इत्युत्तरम्, गोत्ववृत्तेः पूर्व सपिण्डः कीदृगासी
दित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम्, एवञ्च न याति न च तत्रासी
त् 'इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वमि
त्यत्र गौरयमिति विधिमुखः प्रत्यय एव बाधकः । न ह्यनुभवे
ऽपि व्योख्यायते तदुक्तं विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽर्थव्यतिरेकात्
मर्थकः" इति न हि गौरयमिति प्रत्ययोऽगौर्यावृत्तिरपि भासते
कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पस्तदा भवेत् यद्येकस्य सामान्यं स्य कार्त्स्न्यं
भवेदेकदेशो वा कृतस्त्वता ह्यनकाशप्रता सा चैकस्मि
न्नोपपन्ना गौरयमित्याद्यनुभव एवासिद्धिषयो न वस्तुव्यवस्था
पनक्षम इत्यत्रोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु मस्थानमात्रव्यङ्ग्यं
सामान्यमाचक्षते तदुद्यद्यनुगतप्रतीतिमाक्षिकं तदा किम
पराङ्मुणकर्मगतैः सामान्यैः भवति हि रूपरसादावनुगतयोः सा
चजातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिषु न ता-
वद्व्यक्त्यभेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीना-
मनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकलसत्वादिव-
द्वा तुल्यत्वं बाधकं तच्चान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापे-
क्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नोलत्वाद्यपेक्षया चाधिकव्यक्तिक-
त्वात् अत एव न सङ्करः भूतत्वमूर्तत्ववत्, परस्परालम्बनाभा-
वसामानाधिकरण्ये मति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्या-
भावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमा-
त् नापि रूपहानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्याश्चित्तत्वे
सति जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे

साति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्वरूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथास्तु, प्रकृते तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजाति बाधको व्यक्त्यभेद एव तथापि यन्मते उत्पादविनाशशीलाः बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम्, अभावत्वादिजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तमाध्या अवाधितानुगतमतित्वात् दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति वृत्तिकारस्तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

* भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुन्यात् सामान्यमेव ४

सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः
तथाच विशेषसंज्ञां न लभते ॥ ४ ॥

* द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्या-
नि विशेषाश्च ॥ ५ ॥

केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह ।

चकारः पृथिवोत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चिनोति, द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्पर व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थः सामान्यानि विशेषाश्चेत्यत्रासमासः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायत तदर्धम् अन्यथा सामान्यविशेषा इति षष्ठीसमासभ्रमः स्यात् तथाच सामान्यत्व

सति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुगतमतिसाक्ष-
कं न द्रव्यत्वं, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्सत्त्वेऽपि वाय्वाका-
शादौ तदसम्भवात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्यं समवायिका-
रणतावच्छेदकतया तत्किञ्चिः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि पर्यनुयोगस्य तादव-
स्थयात्, मैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्यसमवायिकारणताव-
च्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वाद्यवच्छेद्या
न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्याऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं
ह्यवच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्यथाकस्मिकतापत्तेः तत्र पर-
माणु, षुद्धाणुका समवायिकारणवत्तया द्वाणुकेषु त्रयाणुकास-
मवायिकारणवत्तया विभुचतुष्टयस्य सर्वदूर्त्तसंयोगितयैव सि-
द्धेः मनसि इन्द्रियमनः संयोगाधारतया वायौ तृणादिनोद-
नाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगाभ्युपगमस्याव-
श्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि का-
र्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभा-
गसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रति-
पदत्वात् । गुणत्वन्तु संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवा-
यिकारणत्वशून्ये सामान्यवति यत् कारणत्वं तदवच्छेदक-
तयैव सिद्धमिति युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु चलती-
ति प्रत्ययसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोग-
विभागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्व-
सिद्धेरावश्यकत्वात् अतएवादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनु-
मानम्, तत्र च देशान्तरस्याकाशादेरतीन्द्रियत्वेऽपि तत्किर-

णसंयोगविभागयोस्तन्मण्डलेन प्रत्यक्षत्वात् तत एव गत्यनुमानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे च सति प्राङ्मुखोपलब्धस्य प्रत्यङ्मुखेन तेनैवोपलभ्यतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति देशान्तरप्राप्ता अनुमितया आदित्यगत्यनुमानमित्युद्योतकराचार्याः ॥ ५ ॥

* अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

ननु य एव विशेषपदार्थ उद्दिष्टः स एव किं सामान्यविशेषत्वेनाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

अन्याविशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहिताः तान् वजयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसानं भवन्तीत्यन्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्या विशेषा इति वृत्तिज्ञतः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

* सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ७

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्रमाणमाह इतिकारेण प्रत्ययवप्रवहारयोः प्रकारसुपदिशति । तथाच द्रव्यादिषु त्रिषु सत्सदिति प्रकारकां यतः प्रत्ययः सदित् सदिदमित्याकारकः शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नानुभूयतेऽतो द्रव्याद्यन्यतममेव सत्ता यतो हि यद् भिन्नं भवति तत्ततो

भेदेनानभूयते यथा घटः पटात्, न च सत्ता तेभ्यो भेदेनानुभूयते इति तदात्मिकैवेत्यत आह ।

द्रव्यादयोऽननुगताः सत्ता चानुगता । तथाच अनुगतत्वाननुगतत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् यत्, तेभ्योऽन्यत्र नोपलभ्यते तदयुतसिद्धिबलात् घटपटयोस्तु यातसिद्धिः न च व्यक्तिस्वरूपमेव सत्ता, व्यक्तीनामननुगमात् स्वरूपत्वं यद्यनुगतं तदा सैव सत्ता अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारश्चेत्तदा गोत्वादिभिरननुगतम् । अतएव यत्र सत्ता समवेति तादृगैराधारैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं सत्तयेत्यपास्तम् । अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्रामाणिकत्वं वा सत्त्वमित्युक्तं तदननुसन्धानेऽपि सन् इति प्रत्ययात् ॥ ८ ॥

* गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्म इति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यमित्यपि सूचयति न हि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणे कर्मणि वा, सत्ता तु गुणे कर्मणि च वर्तते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्यात्तेभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥ ९ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥

भेदकान्तरमाह ।

यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यविशेषावती स्यात्, न च सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादय उपलभ्यन्ते न हि भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वेति केषा-

चिदनुभवः ॥ १० ॥

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्य-
त्वस्य तेभ्योऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् अ-
नेकपदमिह सर्वपरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्यत्वन्तु
सामान्यलक्षणप्राप्तमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च
अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनेक
द्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः संयोगो नेष्यत इत्युक्तं द्रव्य-
त्वञ्च साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव
व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

*** सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥**

ननु द्रव्यत्वमपि जातिः स्वाश्रयादभिन्नमेव स्यात् की दो
ष इत्यत आह ।

यदि द्रव्यत्व जातिद्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्यां पृ-
थिवीत्वजलत्वतेजस्त्वादयः सामान्यविशेषाः स्युरित्यर्थः । न
हि भवति द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति केषाञ्चित् प्रत्यय
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

*** तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥**

गुणत्वमाह ।

गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो

न्नभं सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

भेदकान्तरमाह ।

यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा द्रव्य-
त्वगुणत्वकर्मत्वं तदवान्तराजातिसत्तया उपलभ्येत्यर्थः ॥ १४

* कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदक कर्मत्वस्याह ।

कर्मस्त्वेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं द्र-
व्यगुणकर्मभ्यो भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

भेदकान्तरमाह ।

कर्मत्वं यदि द्रव्यव्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्य-
विशेषस्तत्र समवायादित्यर्थः । सयमेकाकाशं चतुःसूत्री सत्ता
द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां चतसृणां जातीनां द्रव्यगुणकर्मभेद-
प्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तमित्यवधेयम् ॥ १६ ॥

* सदितालिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभा-
वाच्चैको भावः ॥ १७ ॥

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्त्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेद-
भेदेन भिन्नैवकथं न स्यादत आह ।

सदित्याकारकं चान्न शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं तच्च
द्रव्यगुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव तेषु

वर्तते अन्यथा द्रव्यत्वादिभिस्तुल्यव्यक्तिकया सत्तया वा न स्यात् तानि वा न स्युः विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषी भेदस्तत्र यल्लिङ्गमनुमानं तदभावाच्च न भेद इत्यर्थः । भवति हि स एवार्यं दोष इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषलिङ्गं दीर्घकृत्स्नत्वात्वादिपरिमाणभेदस्तथात्र विशेषलिङ्गं नास्तीतिभावः ॥१७॥

इति त्रीभागवत्कणादसूत्रोपस्कारे शाङ्करे प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* रूपरसन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः, तत्र पृथिवीमेजसां लक्षणप्रकरणम्, ईश्वरसिद्धिप्रकरणम्, आकाशानुमानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्या लक्षणमाह ।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथा च नीलरूपसामानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, एवं रसः कटुकषायाद्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, एवं कषायादिपदप्रक्षेपेण लक्षणान्यहनीयानि । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण गन्धासमानाधिकरण-

गुणासमानाधिकरण-जात्यधिकरणद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम् । न च पाषाणादौ गन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिदमुभयमपीति वाच्यं तत्रापाततो गन्धरसयोरननुभवेऽपि तदीयभस्मस्तु तदुपलब्धात् य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्भस्मारम्भका अपीति नाव्याप्तिः कथं तर्हि सुरभिः समीरणः तिक्तकारवेल्लजलमिति-प्रतीतिरिति चेन्न पार्थिवोपाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः, स्पर्शोऽप्यनुष्णाशीतः पाकजः पृथिव्या मेव तथाच पाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, पाकजत्वञ्च विशेषान्तरव्यङ्ग्यं पृथिवीस्पर्श एव, विशेषान्तरञ्च शिरीषलवङ्गीकुसुमादी स्पर्शविशेषे स्फुटतरम् न त्वेवं जलादिस्पर्शः । यद्यप्यवयविनि पाकादावग्निसंयोगात् स्पर्शादयो न जायन्ते तथापि तत्परम्पराप्रभवतया तत्रापि वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः । ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवीतरभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यन्नेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती वेयं तस्मादितरभिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेके सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम् अव्यतिरेके चान्वयित्वम् अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिषाधयिषा न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपाऽनुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैषम्यम्, अत एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते न त्वगृह्योतव्याप्तिकमपि तदुक्तम् ।

“साध्याप्रसिद्धिवैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च
अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम् ॥ इति ॥

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवी-
पदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्व-
हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तक-
पृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा पृथिवी-
त्वं क्वाचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वान् घटत्ववदिति
सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्
इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् य-
न्नैवं तन्नैवमिति साध्यम् । तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेव-
ति चेत् मैवम्, इतरेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसि-
द्धेः । वायादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ
प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावग्रहे अधिकरणयोग्यता-
मात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ यथा द-
दर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा।

“ऋजुमार्गेण सिद्धयन्तं को हि वक्रेण साधयेत् ”

इति वाच्यम् अव्यतिरेकिलिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽयम-
मार्गो वक्रचिं त्यप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तन्मू-
लकदोषाणां निरस्तत्वात् । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्या-
प्तेरेव ग्रहात् व्यतिरेकव्याख्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैष-
म्यम् । नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उप-
संहारात् तदुक्तम्,

“नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते ।

त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः ” ॥ इति ॥

व्यवहारस्तु गन्धवतो पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुग्री-
वादिमान् घटपदवाच्य इति । तथा कुत्रचिदेव घृतादौ गृ-
दादौ च गन्धवत्त्वेनोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्ति-
निमित्तत्वं येनोपदेशाद् गृहीतम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन
प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैव-
मिति व्यतिरेकि तस्याप्यवतरत्येव । ननु भेदसाधकव्यतिरे-
किणि भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदोवा अन्योन्याभावो वा न
तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः अभावभेद-
स्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्राभावात् तेन सह
स्वरूपभेदे साध्ये साध्याननुगमादिति चेन्न अभावप्रतियो-
गिकान्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽस्यै-
व न चेत् स्वरूपमादाय तात्पर्यावसानात् वस्तुतो भिन्न एव
तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्यावव्यप्यात्वात्, नचानवस्था
यावत्येवानुभवस्तावत्येवाविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभावेनैव
विश्रामात् यत्तु त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः
मिलिताः पृथिव्यां साध्यन्ते इतितुच्छं प्रत्येकं प्रतिद्वे रत-
न्तत्वात् मिलितप्रसिद्धेरभावात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकमेदे-
नाभावभेदस्यावश्यकत्वात् न च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इ-
त्युक्तत्वात् । आकाशादौ का गतिरिति चेत् आकाशमितर-
भिन्नं शब्दाश्रयत्वात् यन्नैवं तन्नैवमित्यादौ पक्षैकदेशे य-
द्यपि न साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यद्वैधर्म्यवत् तत् तत्प्रति-

योगिकान्योन्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्तव्याप्तिवलेन शब्दा-
श्रयत्वात्यन्ताभाववत् प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्वमेव
सिद्धौ केवलं पक्षनिष्ठतया इदानीं बोध्यते वङ्गिरिव पर्वतनि-
ष्ठतया इत्यन्योऽस्मत्सिद्धान्तः तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्या-
प्यत्वात् । शब्दाश्रयत्वात्यन्ताभाववत्त्वमेव विपक्षे न गृहीत
मिति चेत् तर्हि शब्दाश्रयत्वस्य न लक्षणत्वं न वा लिङ्गत्वं
विपक्षगामित्वशङ्काग्रस्तत्वादिति ॥ १ ॥

* रूपरसस्पर्शवत्य आपोद्रवाः स्निग्धाः ॥२॥

पृथिव्यनन्तरमुद्दिष्टानामपां लक्षणमाह ।

शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सांसिद्धिकं
स्नेहस्तु स्वरूपतः । ननु शुक्लमेव रूपमपा मित्ययुक्तं कालि-
न्दीजलादौ नैल्यस्योपलम्भात् । मधुर एव रस इत्यप्ययुक्तं
जम्बीरकरवीररमादौ आस्त्रातैक्तादेरुपलम्भात् शीत एव स्पर्श
इत्यप्यनुपपन्नं मध्यन्दिने औष्ण्यस्यैवोपलम्भात् सांसिद्धि-
कञ्च द्रवत्वमव्यापकं हिमकरकादावभावात् स्नेहस्तु स्वरूपा-
सिद्धौऽतिव्यापकञ्च जलेऽननुभवात् घृतादौ पार्थिवेऽनुभवाच्च
न च जलत्वं जातिरेव जललक्षणं व्यवस्थापकाभावेन तदनुप-
पत्तेः न च स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिः
स्नेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात्
तस्माद्भेदकाभावाद् जलं न भिद्यत इति चेन्नैवम् अभास्वर
शुक्लमात्ररूपस्यैव तद्भेदकत्वात् कालिन्दीजलादौ नैल्यस्या
अयोपाधिकत्वात् वियद्विकीर्णं कालिन्दीजले धावत्यस्योपल

भ्रातृ तेनाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्भृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वम् अपां लक्षणम् । रसोऽपि मधुर एव जम्बोरकरवीररसाम्भ्रतैक्तादेः पार्थिवोपाधिकत्वात् । जले माधुर्यं नानुभूयत एवेति चेन्न कषायद्रव्यभक्षणानन्तरं तदभिव्यक्तेः । न च हरीतक्या एव तन्माधुर्यं जलाभिव्यङ्गं तत्र कषायरसस्यैवोपलभ्यात् हरीतक्याञ्चामलक्यामिव कषाय एव रसः तस्यैवानुभवात् न च गुणविरोधेन तत्र रसानारम्भः अवयवानामपि तत्र कषायरसवत्त्वात् षड्रसत्वप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्यकारित्वनिवन्धनः चित्ररसस्तु प्रमाणाभावादेव निरस्तः चित्ररूपे तु पटपोलम्भ एव प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्यवयवारम्भस्तु गुणविरोधीनिरस्त एव चित्रगन्धे प्रमाणाभावात् तस्माद्वरीतकीभक्षणानन्तरं यन्माधुर्यं सुपलभ्यते तत् जलस्यैव उल्लवणता तु द्रव्यविशेषवन्निधानाधीना श्रीखण्डसन्नियोगाज्जले शैत्यैल्लवणतेव कर्कटोभक्षणानन्तरं तिक्तता पाऽनुभूयते साकर्कटया एव तदवयवे जलपानमन्तरेणापि तिक्ततोपलभ्यात् रसनाप्रवर्त्तिं पित्तद्रव्यतिक्तताया वा तत्रानुभवात् तथाच मधुरेतररसासमानाधिकरणरससमानाधिकरणद्रव्यसाक्षादप्यजातिमत्त्वमपां लक्षणम् । एवं शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमपां लक्षणं मध्यन्दिने तु यदीषणं तत्तेजस एव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् एवं सांसिद्धिकद्रवत्वं स्वरूपत एव लक्षणं “सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वद्भृत्तिद्रव्यत्व एवं सांसिद्धिकद्रवत्वं स्वरूपत” एव लक्षणं सांसिद्धिकद्रवत्ववद्भृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा ज-

लत्वम् । स्नेहस्तु गुणविशेषे न तु दुग्धत्वदधित्ववत् सामान्य-
विशेषः स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमेति तारतम्यप्रतीतिः न च जातौ
तारतम्यं सम्भवति । ननु भवतु स्नेहो गुणः स तु जले वर्तत
इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न सत्त्वमिकतादौ जलेन संग्रहो
तदनुमानात् संग्रहो हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषः
स हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाञ्चनद्रवत्वेन संग्रहानुपप-
त्तेः नापि स्नेहमात्रकारितः स्थानैर्घृतादिभिः संग्रहानुपप-
त्तेः तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः स च जले-
नापि सत्त्वमिकतादौ दृश्यमाने स्नेहे जले द्रढयति इयञ्च
प्रत्यक्षोपष्टम्भिकैव युक्तिः स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वात् घृतादौ तु
स्नेहे उपष्टम्भकजलनिष्टः स युक्तसमवायेन तद्गततया भा-
नात् एवं तैलरसादिष्वपि । उपष्टम्भकञ्चातिशयितस्नेहेमेव
जलम् । स्नेहाधिक्यादेव तस्य जलस्य नानलविरोधित्वम् ।
यदि पृथिवी विशेषगुणः स्नेहः स्यात् सर्वपार्थिववृत्तिः
स्यात् गन्धवत् । जलत्वं च द्रव्यत्वसाक्षाद्भाष्यजातिः स्नेह-
वन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतावच्छेदिकायां जाताः
परमाणुमाधारण्येन सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

* तेजो रूपस्पर्शवन् ॥ ३ ॥

उद्देशक्रमानुरोधेन तेजोलक्षणमाह ।

रूपं भास्करस्पर्शयोः स्तवत्तेज इत्यर्थः । ननु भास्वर-
त्वं परप्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोष्माणं न वा चामीकरस्यै-
भर्जनकपालस्थेवारिस्थे वा तेजसि । शुक्लञ्च रूपमुक्तेषु न का-

पि, उष्णश्च स्पर्शो न चान्द्रेन वा चामीकरे तत् कथमेतदिति चेन्न उष्मादौ तेजस्त्वेन भास्वरूपानुमानात् । तेजस्त्वमेव तत्र स्वरूपसिद्धमिति चेन्न उष्णस्पर्शवत्त्वेन तदनुमानात्, चामीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वरूपाभावेऽपि अत्यन्तानलसंयोगीनानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वेन व्यतिरेकिणा तेजस्त्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात् भर्जनकपालादिनिष्ठे चोष्णस्पर्शवत्त्वेन तेजस्त्वानुमानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा चान्द्रम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायनम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपमद्भूतस्पर्शं यथा नैदाघं वारिभर्जकपालादिगतञ्च तेजः । नायनमग्रे साधयिष्यते ॥ ३ ॥

* स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥

क्रमप्राप्तं वायुलक्षणमाह ।

रूपासमानाधिकरणस्पर्शसामानाधिकरणजातिमत्त्वं रसासमानाधिकरणानुष्णाशीतस्पर्शं समानाधिकरणजातिमत्त्वं गन्धासमानाधिकरणानुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्त्वं स्पर्शेतरविशेषगुणासमानाधिकरणविषेयगुणसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वा वायुलक्षणम् ॥ ४ ॥

* त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

नन्वाकाशकालदिगात्मनामपि रूपादिमत्त्वं कथं न लक्षणमत आह ।

अत्र विदिरूपलब्धिवचनः नोपलभ्यन्ते यतोऽतो न ते

रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्तन्ते नभः प्रभृतिषु द्रव्येष्वित्यर्थः । ननु दधिधवलमाकाशमिति कथं प्रतीतिरिति चेन्न मिहिरमहसां विशदरूपाणामुपलम्भात्तथाभिमानात् कथं तर्हि नीलं नभ इति प्रतीतिरिति चेन्न सुमेरोर्दक्षिणदिशमाक्रम्य स्थितस्येन्द्रनीलमयशिखरस्य प्रभाभालोकयतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छच्चक्षुः परावर्त्तमानं स्वचक्षुः कनीनिकामाकलपत्तथाभिमानं जनयतीमतं तदयुक्तं पिङ्गलसारनयनानामपि तथाभिमानात् । इहेदानीं रूपादिकमिति प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि रूपादिचतुष्कमिति चेन्नसमवायेन पृथिव्यादीनांतल्लक्षणस्योक्तत्वतान तु सम्बन्धान्तरेणापि इहेदानीं रूपात्यन्ताभावं इत्यपि प्रतीतिः सर्वाधारतैव दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

* सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्नि संयोगा-
द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ३ ॥

नन्वपां द्रवत्वं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वोपलम्भादित्यत आह ।

सर्पिरादीनां यद्वृत्त्वमस्ति तदग्नि संयोगान्निमित्तात् न तु सांसिद्धिकं तादृशच्चापां लक्षणं द्रवत्वन्तु पृथिव्या आद्भिः सामान्यं न तु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* त्वपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयो-
गाद्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

ननु तथापि त्रपुनीसलोहादौ तेजसि गतत्वेन तदवस्थे
वातिव्याप्तिरित्यत आह ।

उपलक्षणञ्चेतत् कांक्ष्यताम्भारकूटपारदादीनामप्युपसं-
ग्रहः । शक्यलक्ष्यसाधारणञ्च अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमा-
नजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वमेव तथाच सुवर्णादीनामपि द्रवत्वं
नैमित्तिकमेव निमित्तस्याग्निसंयोगयान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वा-
त्, परन्तु पूर्वसूत्रेऽग्निपदमौष्ण्यप्रकर्षवत्तेजोपरम, इह तु
वह्निपरमिति विशेषः । ननु सुवर्णादीनामपि पार्थिवत्वमेव
द्रव्यान्तरत्वं वा पीतिमगुरुत्वादेः पार्थिवत्वव्यवस्थापकत्वाद्
द्रवत्वानुच्छेदस्य पृथिवीवैधर्म्यं स्यादनुभवात् द्रव्यान्तरत्वव्य-
वस्थापकत्वादिति चेन्न सुवर्णं तैजसम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्य
नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं यथा पृथिवीति
व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धेः । न च जलपरमाणौ विरुद्धता
द्रवत्वस्यानित्यत्वेन विशेषणीयत्वात् न च प्रदीपादेः सञ्जाप-
द्धेतोर्धातुत्तेरसाधारण्यं सुवर्णं न पार्थिवमिति साध्यार्थ-
त्वात् न चात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः तदतिरिक्तस्य
पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्, नचा-
त्यन्तिकत्वं दुर्वचं, प्रहरपर्यन्तमग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमाना-
नित्यद्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् न च तरतमादि-
प्रत्ययादाश्रयनाशाच्च द्रवत्वनाशोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं
समानाधिकरणद्रवत्वसामग्र्यसमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंस-
प्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवद्द्रवत्वादित्यस्य हेत्वर्थत्वात् यद्वा
पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतिरूपभिन्नरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः

प्रहरपर्यन्तमनलसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्नरूपानाश्रयत्वात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चान्वहारे सुवर्णरूपग्रहापत्तिस्तदानीं तद्रूपस्याभिभयाभावात् बलवत्सजातीयग्रहणकृतस्याग्रहणस्याभिभवपदार्थत्वात् इति चेत् तत्र फलबलेन बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभवपदार्थत्वात् तदुक्तम्, “भूसंसर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते” ।

इति दिक् ॥ ७ ॥

***विषाणी ककुद्भान् प्रान्ते बालधिः सारुनावान्
इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥**

एवं स्पर्शवद्द्रव्यचतुष्कलक्षणप्रकरणं समाप्य वायोर्लक्षणमाश्रयासिद्धमिति तत्परिजिहीर्षया वा आदावनुमानं प्रमाणमुपन्यस्यानुमानस्यैव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रामाण्यमुपपाद्य त्रायसाधनप्रकरणमारभते ।

यथा गोत्वं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि गृहीतव्याप्तिकानि तथाऽतीन्द्रयवाद्यादिद्रव्यपञ्चकलिङ्गान्यपि सामान्यतो दृष्टानि प्रमाणभावमासादयन्तीति भावः । अत्र यद्यपि विषाणत्वमात्रं न गोत्वे लिङ्गं महिषादौ व्यभिचारात् । न च सास्रादिभत्वं विशेषणं विशेष्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गोविषाणे महिषमेषादिविषाणापेक्षया वैलक्षण्यमाकलयतां धूम इव ते ते विशेषा लिङ्गभावमासादयन्तेऽपि विषाणेष्वपि ऋजुत्ववक्रत्वकठिनत्वमुकुमारत्वऋसत्वदोर्घत्वादयः । ते च विशेषाः निपुणतरवद्याः सन्तेऽपि तथा च व्यवहितविप्रकृष्टगो-

पिण्डे अयं गौर्विषाणविशेषत्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवदित्य-
नुमानमप्रत्यूहमेव । एवं ककुदत्तापि लिङ्गं गोत्वे, प्रान्ते बा-
लधिमत्वमपि स्वतन्त्रमेवलिङ्गं गोत्वे, प्रान्ते बाला आधीय-
न्ते ऽस्मिन्निति प्रान्तेबालधिः पुच्छविशेषः अलुक्समासात्
गोपुच्छ एवान्ते बालधिशब्देनोच्यते न हि यथा गोपुच्छेषु
प्रान्ते बालधित्वा तथाश्वमेधादिपुच्छेषु, तेषां सामस्येन
बालमयत्वात् महिषादिपुच्छे तादृशीप्रलम्बता नास्तीति
वैलक्षण्यात् अन्ते बालधिमत्वमपि गोत्वे लिङ्गं मतुब्लो-
पाद् गोपिण्ड उच्यते तथाचायं गौः प्रान्ते बालधिमत्वात्
पूर्वानुभूतगोपिण्डवत्, सास्रावत्तात् प्रसिद्धैव गोत्वे लिङ्गम् ॥८

* स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥ *

एवं सकललोकयात्रावाहिनोनुमानस्य दृष्टानुसारेण प्रा-
माख्यमभिधाय वायुसाधनप्रकरणमारभ्यमान आह ।

लिङ्गमिति शेषः चकारात् शब्दवृत्तिकस्याः समुचीयन्ते ।
ननूपलभ्यमानस्पर्शः पृथिव्या एवानुद्भूतरूपायाः स्यादिति
चेन्न उद्भूतस्यपृथिवीस्पर्शस्योद्भूतरूपनान्तरीयकत्वात् । तथा
च योऽयं स्पर्शोऽनुभूयते स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिव्या
दिस्पर्शवदिति सामान्यतोदृष्टेन स्पर्शाश्रयसिद्धौ स्पर्शाश्रयो न
पृथिव्यादित्रयात्मकः नीरूपत्वात्नाकाशादिपञ्चात्मकः स्पर्श-
वत्त्वादितोतरबाधसहकृतेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः एवं श-
ब्दविशेषोऽपि वायौ लिङ्गम्, तथाहि असति रूपवद्द्रव्या-
भिघाते योऽयं पर्णादिशब्दमन्तानः स स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभि-

घातनिमित्तकः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिश्च सन्तानत्वात् दण्डाभिघातजभेरीशब्दसन्तानवत् रूपवद्द्रव्याभिघातव्यतिरेकस्य योग्यानुपलब्धगम्यः तच्च स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तमेव परिगृह्यते । एवं धृतिविशेषोऽपि वायो-
 लिङ्गं तथाहि तृणतूलस्तनवित्तुविमानानां नभसि धृतिः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यमयोगजा चेतनानधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् प्र-
 वाहे तृणकाष्ठमौकादिधृतिवत् अभिधानकृतविषादिधृतौ च अस्मदाद्यधिष्ठानमेव एवं पक्षिकाण्डादिधृतावपि, न चेश्वराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषस्यामिद्धिः चेतनपदेन तदितरस्य विवक्षितत्वात् । एवं कम्पोऽपि वायुसत्त्वे लिङ्गं तथाहि इदं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणादौ कर्म स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभिघातजं गुरुत्वप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यकर्मत्वात् नदीपूरा-
 हतवेतसवनकमवदिति गुरुतुपदेन दृष्टवदात्मसंयोगद्रवतुसंस्काराणामुपग्रहः तेन तदजन्यकर्मत्वं हेतुः । ननु प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र लिङ्गविशेषेण वेति चेन्न वायुर्न प्रत्यक्षः नीरूपव-
 द्वाद्रव्यत्वात् गगनवादित्यनुमानादतीन्द्रियतस्यैवामिद्धेः । ननु वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वादुघटवदिति प्रत्यक्षतानुमानमिति चेन्न उद्भूतरूपवत्स्यान्नोपाधित्वात्, न च रूपादावात्मनि च साध्याव्यापकमेतत् पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साधनध-
 र्मावच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्, न च चाक्षुषप्रत्यक्षतु तत्तन्वं तत्रैव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्पर्शिनप्रत्यक्षतु तु योग्यस्पर्शवत्तामात्रस्य तन्वतेति वाच्यं रूपान्वयव्यतिरेक-
 योरुभयत्रापि तन्वत्वात् न ह्युभयसिद्धस्पर्शेनैव प्रत्यक्षतारू-

पस्य ग्रहमन्तरेण दृष्टा । किञ्च यदि वायुः प्रत्यक्षः स्यात् स-
ङ्गादिसामान्यगुणोपलभ्येऽपि तन्त्रं स्यात् नन्वस्येव फूटका-
रादौ सङ्गायाः परिमाणस्य च हस्तवितस्यादेः उभयभाज-
वर्त्तिनोर्वायोः पृथक्त्वस्य च परतुपरतुयोश्च प्रत्यक्षता वायुजा-
तीयस्य व्यक्तिपरतया तु न तवापि नियमः पृष्ठलग्नवस्त्रादौ
तदनुपलम्भादिति चेन्न व्यक्तिपरतयैव नियमात् पृष्ठलग्नव-
स्त्रादौ चार्जवावस्थाने सङ्गादीनां ग्रहणात् अनार्जवावस्था-
नदोषात्तु तदग्रहः उद्भूतरूपस्पर्शौ मिलिनावेव बहिर्द्रव्य-
प्रत्यक्षत्वे तन्त्रे प्रभाया नयनगतपीतद्रव्यस्य चन्द्रजहसश्च
स्पर्शानुद्भवादप्रत्यक्षत्वं निदाघोष्णोर्विभक्तावयवाप्यद्रव्या-
णाञ्च रूपानुद्भवादप्रत्यक्षत्वमिति न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटी-
काक्ततः स्पर्शानुद्भवोऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षतैव अतएव चान्द्रा-
लोके नभसि पक्षकौण्डादिययोगविभागयोः प्रत्यक्षतैवेति
सम्प्रदायविदः, न चोद्भूतस्पर्शवत् सामान्यतो बहिर्द्रव्यप्रत्य-
क्षताप्रयोजकमिति वाच्यम्, इन्द्रनीलप्रभाया अप्रत्यक्षताप-
त्तेः, न चोद्भूतविशेषगुणवत्मेव तन्त्रम् आकाशस्यापि प्रत्य-
क्षतापत्तेः, न च जन्यमहतसमानाधिकरणोद्भूतविशेषगुण-
वत् तथा रसनाग्रवर्त्तिपित्तद्रव्यस्य तैक्थोद्भवेऽप्यप्रत्यक्षत्वात्
तस्मादुद्भूतरूपवत्मेवात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षतातन्त्रं तच्च वायौ
नास्तीत्यप्रत्यक्षो वायुः ॥ ८ ॥

*न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ३०

ननु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह लिङ्गं नास्ति न हि वङ्गिधूम-

योरिवेह प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहः । किञ्च पृथिव्याद्यन्यतमस्यैव स्पर्शोऽप्ययं भविष्यतीत्यत आह ।

अयं स्पर्शो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यप्तेजसां न भवति रूपासहचरत्वात् तथा चायं स्पर्शः क्वचिदाश्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः सामान्यतो दृष्टलिङ्गोऽपि वायुः पक्षधर्मताबलादायात इत्यर्थः यद्यपि दृष्टमेव स्पर्शादिचतुष्कं लिङ्गमिति तथापि वायुना सहागृहीतव्याप्तिकत्वाददृष्टलिङ्गतुमुक्तं नञ्चयं धर्मी वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुं साधयितुं शक्यते तथा च सामान्यतो दृष्टादेवेतरबाधसहकृताद्वायुसिद्धिरिति भावः ॥ १० ॥

***अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥११॥**

उपलभ्यमाहस्पर्शाश्रयमवयविर्न साधयित्वा परमाणुलक्षणं वायुं साधयितुमाह ।

द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्यानाश्रितमित्यर्थः तथा चाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां पदार्थानां द्रव्याश्रितत्वात् आश्रितत्वाच्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधानात् परमाणुभ्यां ह्यणुकारभात् ह्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनो महत आरम्भस्योपपादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

वायुपरमाणोर्द्रव्यवत् साधकं हेतुद्वयं समुच्चिन्वन्नाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यवत् सिद्धे क्रि-

यावत् गुणवत् च सिध्यति तस्मिन् च द्रवात् सिद्धिरित्यन्यो-
न्याश्रयः तथाप्युपलभ्यमानस्पर्शाश्रयस्यावयविनीमूलभूतस्य
परमाणोरसमवायिकारणसंयोगान्धशानुपपत्त्या क्रियावत्तुम्,
अवयविस्यर्थरूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमाद् गुणवत्तुञ्च
सिद्धं ताभ्याञ्च द्रवात् मित्यदोषः । तच्च क्रियावत्तुं सपक्षैक-
देशवृत्तिगुणवत्तुञ्च सपक्षव्यापकम् । चकारात् समवायिका-
रणत्वं द्रवात् साधकं समुच्चिनोति । ननु परमाणवेव न प्र-
माणं कस्य द्रवात् साध्यत इति चेन्न स्थूलकार्यस्य क्रिया-
विभागादिन्यायेन भज्यमानस्याल्पतरतमादिभावात् यतो
नाल्पीयः स एव परमाणुः अवयवावयविप्रसङ्गस्यानवधित्वे
अनन्तावयवत्वाविशेषे सुमेरुसर्षपादीनां परिमाणाविशेषा-
पत्तिः कारणसंख्याविशेषमन्तरेण परिमाणप्रचयोरपि परि-
माणभेदं प्रत्यतन्त्रत्वात्, न च विनाशावधिरेवावधिरेवायम्
अवयवावयविप्रसङ्गं अन्यस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः
सावयवत्वे च निरवधित्वापत्तेस्तत्र च दोषस्योक्तत्वात् । ननु
चुटिरेवावधिर्दृश्यमानत्वाददृश्यमानकल्पनायां मानाभावा-
दिति चेन्न तस्य चाक्षुषद्रवातयः सहत्वा नैकद्रवात् योरावश्य-
कत्वात् तस्मात् असरेखवयवावयव एव एव परमाणुर्यथा पृ-
थिव्यादौ तथा वायावपीति सिद्धौ वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

***अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥१३॥**

ननु क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोरनि-
त्यत्वं सनुमेयमत आह ।

परमाञ्जुलक्षणवायोरिति शेषः द्रवा' हि सभवायिकारण-

समवायिकारणान्यतरनाशान्नश्यति परमाणोस्तु निरवयव-
तया नैतदुभयमस्ति तथा च विनाशकाभावात् न विनश्यति
क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः स च पक्षध-
र्मद्रव्यात्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसाध्यव्यापकस्तु प्राग-
भावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

***वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥**

द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारम्भसिद्धौ सिद्धमपि वायुनानात्वात्
प्रकारान्तरेणापि साययितुमाह ।

वायुसंमूर्च्छनमिति वायोर्वायूनां वा संमूर्च्छनं संयोग-
विशेषः । स च समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः ।
स च दृष्टतूलकादेरूर्ध्वगमनेनानुमीयते वायोरूर्ध्वगमनस्य
सन्निपातस्य चातीन्द्रियत्वात् दृष्टादीनान्तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्व-
गमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्यक्षायाः स्पर्शवद्देवद्रव्याभि-
घातनोदनान्यतरजन्यत्वमनुमीयते तथाहि तिर्यग्गमनस्व-
भावस्य वायोरूर्ध्वगमनं परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपपद्यमा-
नं परस्परप्रतीघातं साधयति नदीपयः पूरयोस्तथादर्शनात्
तदूर्ध्वगमनञ्च दृष्टाद्यूर्ध्वगमनानुमेयं न हि दृष्टादीनामूर्-
ध्वगमनं स्पर्शवद्देवद्रव्याभिघातनोदनान्यतरद्विनेति ॥ १४

***वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न
विद्यते ॥ १५ ॥**

नन्वदृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथा च कथमेतदित्यत आह ।
दृष्टं हि लिङ्गं यत्र प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहस्तदुच्यते यथा

धूमोऽग्नेः, वायुसन्निकर्षे च वायुना सहाविनाभावे प्रत्यक्षं नास्ति न हि भवति यो यः स्पर्शकस्यादिमान् स वायुरिति कस्यचित् प्रत्यक्षं वायोरेवाप्रत्यक्षत्वादत एव तादृशं प्रत्यक्ष-
गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

• सामान्यतो दृष्टाच्च विशेषः ॥ १६ ॥

तर्हि वायोरनुमानमेव कथमित्यत उक्तमेव द्रढयितुमाह ।
अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च ।
तथा चायमनुभूयमानस्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् गुणत्वा-
द्देति सामान्यतो दृष्टादेवेतरबाधसहकृतात् अष्टद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्याश्रितत्वं सिध्यतीत्यर्थः । कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणि
चेन्न इतरबाधानन्तरं यत्र सामान्यतो दृष्टं प्रवर्तते तत्राष्ट-
द्रव्यानाश्रितत्वं पञ्चविशेषणसिद्धमादाय अष्टद्रव्यानाश्रितोऽयं
स्पर्शः क्वचिदाश्रित इति प्रतिज्ञार्थोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रित-
त्वमनादाय न पक्ष्यवस्यतीति प्रतीत्यर्थपर्यवसन्नतयान्वयिन
एव तत्सिद्धिः । यत्र तु पूर्वमेव बाधावतारात् सामान्यतो दृष्टं
तत्र प्रतीत्यर्थपर्यवसानात् केवलव्यतिरेकीत्यभ्युपगमात् ।
प्रकारार्थं केवलव्यतिरेकीति तु तुच्छमेव । उक्तस्थले प्रका-
शस्यान्वयिन एवोपस्थिते वरापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानु-
मितिरिति नियमस्तु प्रामाणिकः सामग्रीविशेषसाचिवत्वात्
प्रकारान्तरभानस्यापि सम्भवात् ॥ १६ ॥

• तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥

ननु चाविशेष इति वायुरयमित्याकाराऽनुमितिर्न भवति

किन्तुष्टद्राव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति विवक्षितं
यदि, तदा तस्य द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्माद्विशेषाकारेण नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम
आगमिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः “वायुर्वै क्षेपिष्ठा
देवता” “वायव्यं श्वेतं कागलमालभेत” “वायुश्च सर्ववर्णोऽ-
यं सर्वगन्धबहः शुचिः” इत्यादि विधिविशेषीभूतार्थवदादेव
वायुसंज्ञाधिगतिः । यथा

“यन्न दुःखेन सम्मिन्नं न च यस्तमनन्तरम्” ।

इत्याद्यर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः ।

‘वसन्ति सर्वशस्यानां जायते पत्रशतनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः” ।

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, “अश्वजो वेतमः इत्यर्थवादात्
वेतसंज्ञायाः । “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवादात् व-
राहसंज्ञायाः, अन्यथा “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ विशि-
ष्टश्रुतानुपस्थितौ यागादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न
स्याच्च “यवमयश्चरुर्भवति” “वैतसे कटे प्रांजापत्यं धिनीति”
“वाराही चांपानत्” इत्यादौ मूर्च्छप्रसिद्धिमनुरुध्य प्रवृत्तर-
नध्ययसायः, त्वेच्छा हि यववराहवेतसशब्दान् कङ्गुवायस-
जम्बुषु प्रयुञ्जते तथा चार्थवादमन्तरेण सन्देहः स्यादित्या-
गमादेव तत्तदर्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं द्र-
व्यसिद्धिस्तु सामान्यतौ दृष्टादेव ॥ १७ ॥

संज्ञाकर्मत्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥

एवं वायुप्रकरणं समाप्य तत् किमुक्तादिजल्पित-डित्थ-

डवित्यसंज्ञावत् वायुसंज्ञाप्रत्यागमस्य सर्वज्ञप्रणोततृमुप-
पादयन् औपोद्वातिकमीश्वरप्रकरणभारिष्मान आह ।

तुशब्दः स्पर्शादिलिङ्गवावच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म का-
र्यं क्षित्यादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वरमहर्षीणां स-
तृऽपि लिङ्गम् ॥१८॥

प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥१९॥

कवमेतदित्यत आह ।

अत्रापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्वादेकवद्भावः सं-
ज्ञाकर्तृजगत्कर्तृत्वाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य स्वर्गादयः प्र-
त्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तृमोष्टे प्रत्यक्षे चैव-
मैत्रादिपिण्डे पित्रादैश्चैत्रमैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत् एवञ्च
घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसङ्केताधीनमेव यः शब्दो
यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र माधुः यथा या काचिदौषधि-
नकुलदंष्ट्राग्रस्थिता सा सर्वाऽपि मर्पविषं हन्तीत्येतादृशी
संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां लिङ्गभनुमापकं याऽपि मैत्रा-
दिसंज्ञा पित्रापुत्रे क्रियते साऽपि “हादशेऽनि पिता नाम
कुर्यात्” इत्यादिविधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं
संज्ञाया ईश्वरलिङ्गतृम् । एवं कर्मापि कार्यमपोश्वरे लिङ्गं
तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यतृत्वात् घटवदिति अत्र
यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा स-
कर्तृकतृसकर्तृकतृ न विवादाध्यासितं वासन्दिह्यमानकर्तृ-
कतृ वा क्षित्यादितृ न न विवक्षितम् अदृष्टद्वाराक्षित्यादे-
रपि जन्यप्रयत्नजन्यत्वात् विवादमन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन

पक्षतानवच्छेदकत्वात् किञ्च सकर्तृकत्वमपि यदि कृतिम-
ज्जन्यत्वं तदाऽस्मदादिना सिद्धमाधनम् अस्मदादिकृतेरप्य-
दृष्टद्वाराक्षित्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमज्जन्यत्वे-
ऽपि तथा, अस्मदादिकृतेरपि किञ्चदुपादानगोचरत्वात् का-
र्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे बाभिचार
इति तथापि क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृक-
त्वमदृष्टाद्वारकृतिमज्जन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नस-
त्ताप्रतियोगित्वं न चाङ्गुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्या-
भावनिश्चये हेतुसदसत्वमन्देहेसन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य दोष-
त्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न च पक्षाति-
रिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजान्नापत्तेः नहि दोषस्यायं म-
हिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्गुरस्फुरणदशायां निश्चि-
व्याप्तिकेन हेतुना तत्रसाध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् कर्सांन्दिग्धानैका-
न्तिकता तदस्फुरणदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

• निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २०

एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाप्याकाशप्रकरणमारिप्त-
मान आह ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि संगृह्य-
णाति स्पर्शवदुद्रवमज्जारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तदकार्य-
स्याकाशस्य लिङ्गमिति लाङ्ग्या ॥ २० ॥

तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥

तदेतदुद्घूषयितुमाह ।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणत-
या आकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमू-
र्त्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्मापि व्यासज्यहृत्तीत्युक्तं न
वाऽमूर्त्तहृत्तीति ॥ २१ ॥

कारणान्तराकृत्यवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥

ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति नि-
ष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह ।

अनुकृत्यमिलक्षणम् अनुकल्पते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या,
कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृत्यमिलक्षणं तद्
वैधर्म्यादित्यर्थः । द्रव्यन्तावदसमवायिकारणं न भवत्येव
असमवायिकारणता च कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्य-
प्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चा-
समवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिक-
त्वात्, द्वितीया च यथा आत्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति
इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्ति-
कत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्मणि न स-
मवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथा च न च क-
कर्माकाशसत्वे लिङ्गमिति ॥ २२ ॥

***संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥**

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मणाकाशम्, दृश्यतेऽकाशे
पक्षिकाण्डादीनां सञ्चरणमत आह ।

मूर्त्तसंयोगिन कर्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात्

कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्याप्रक-
त्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां
साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

*** कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥**

एवं साङ्ख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन्
परिशेषानुमानाय वीठमारचयन्नाह ।

पृथिव्यादिलक्षणे कार्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते का-
रणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति
वाह्यै केन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं
नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

*** कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवता-
मगुणः ॥ २५ ॥**

ननु वीणावेणुसृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्यं शब्द उपलभ्यते
तथा च तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्स-
जातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणा-
वेणुसृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलब्धस्तत् सजातीयञ्चैत-
त् वीणावेणुसृदङ्गाद्यवयवविन्युपलभ्यते न चैवम्, प्रत्युत निःश-
ब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपाला-
दिभिः पटघटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां
विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादि-
भावो नानुभूयते नह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणा-

नुभूयन्ते तस्मान्न स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः ॥ २५ ॥

***परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो
न मनोगुणः ॥२६॥**

नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह ।

शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखीयते जाने इच्छा-
मीत्यादिवत् अहं पूर्णं अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः
स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्यते, वीणा वाद्यते इति
प्रतिपन्ति लौकिकाः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्यैन्द्रिय-
ग्राह्यत्वात् रूपादिवत्, अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेष-
गुणः स्याद्विधरेणाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् तस्मात् तच्छूक्तं
परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति
नात्ममनसोगुण इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं तेन
तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि
गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् ॥ २६ ॥

***परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥२७॥**

यदर्थमपं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात्
रूपादिवदिति सामान्यतो दृष्टादृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः ।
गुणश्चायं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनि-
त्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च सा-
धयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणा-
भावान्नित्यत्वं सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् ॥ २७ ॥

***द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२८॥**

शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह ।
अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणत्वाद्
यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

***तत्त्वम्भावेन ॥२९॥**

तत् किं ब्रह्मन्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा य-
थैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

***शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥३०॥**

नन्वनुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे
कथमेकत्वं तद्वृष्टान्तेन सेत्स्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां
तदेकाश्रयतयेवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरव-
प्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव
लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गा-
न्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं
तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति
वक्ष्यते ॥ ३० ॥

***तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥३१॥**

नन्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वम-
प्यस्तु, शब्दाममवायिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्या-
ताम् एकपृथक्त्वं कथमत आह ।

नियमेनैकपृथक्कमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्कसिद्धिः ,
इति राहिकपरिसमाप्ती मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद-
द्रव्यलक्षणमाह्निकार्थः । तेन पृथिव्यप्ते जीवाद्याकाशानां प्र-
सङ्गत ईश्वरात्मनश्च लक्षण मस्मिन्नाह्निके तेन चतुर्दशगुणव-
ती पृथिवी ते च गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाण-पृथक्क-
संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराः । तावन्त एव
गन्धमपास्य स्नेहेन सहापाम् । एत एव रसगन्धस्नेहगुरुत्वा-
न्यपास्य तेजसः । गन्धरसरूपगुरुत्वम्नेहद्रवत्वान्यपास्य वायोः
शब्देन सह सङ्ख्यादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य । सङ्ख्यादिपञ्च-
कमात्रं दिक्कालयोः । परत्वापरत्ववेगसहितं सङ्ख्यादिपञ्चकं
मनसः । सङ्ख्यादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाच्चेस्वरस्य ॥ ३१ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे

द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

*पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराभा-

दुर्भायो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥

इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीचिच्छिषुर्ग-
न्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्श यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र
स्वाभाविकाः सन्ती लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समी-

रणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले
 उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्र-
 योरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्निकृष्टे वाससि कनक-
 केतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः । नहि वाससःकारणगुण-
 प्रक्रमेण तदुत्पन्नम्, किन्तुहि कनककेतकीसन्निधानादौपा-
 धिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम् । किं
 लिङ्गमत उक्तं गुणान्तरात्प्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारण-
 गुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपल-
 भ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केत-
 कीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः
 तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगु-
 णाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥ १ ॥

• व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥२॥

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः स-
 मानासमानजातीयव्यवर्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भव-
 ति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं स-
 मानजातीयेभ्यो जलाद्यष्टभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादि-
 पञ्चभ्यो व्यावर्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यांगन्धइतिव्यवस्थितम् २

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥३॥

गन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजो-
 लक्षणेऽप्यतिदिशन्नाह ।

अवादिलक्षणे श्रैत्यादावप्ययमतिदेशो द्रष्टव्यः ॥३॥

***तजस उष्णता ॥४॥**

तेजोलक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविक्युष्णता तेजोलक्षणमित्यर्थः रूपमपि शुक्लभा-
स्वरमुपलक्ष्यते ॥ ४ ॥

***अप्सु शीतता ॥५॥**

अपां लक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः । तथाच शी-
लातलश्रीखण्डादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । शीततया रूप-
रसावप्युक्तलक्षणौ स्नेहं सांसिद्धिकद्रवत्वञ्चोपलक्षयति । ननु
उद्देशलक्षणक्रमभङ्ग- कुत इति चेन्न तेजःस्पर्शस्य दृथिवीज-
लस्पर्शयोरभिभावकत्वसूचनाय, तयोर्मध्ये तेजःपरीक्षाया
उक्तत्वात् वायुपरीक्षासूचनार्थं वा क्रमलंघनं तथा चापा-
कजानुष्णाशीतस्पर्शो वायोः स्वाभाविकः सन् लक्षणमित्यु-
न्नेयमिति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

***अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति का-
ललिङ्गानि ॥६॥**

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः स्पर्शवतां विशेषगुणाः गन्धादयः
पृथिव्यादीनां लक्षणानित्युक्तम् इदानीं क्रमप्राप्तं कालल-
क्षणप्रकरणमारभमाण आह ।

इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचा-

परमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमिति प्रत्ययः क्षिप्र-
मितिप्रत्ययः काललिङ्गानोत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरामित्यनेन
परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः बहुतरतपनपरिस्म-
न्दान्तरियजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्यते
तच्च परत्वमममवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपाद्यसमवायि-
कारणं व्यभिचारात् त्रयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वानुत्पा-
दकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्यप्रत्येकं व्यभिचारात्
न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात्
तपनपरिस्मन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग-
एवासमवायिकारणं परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्तण्डो-
भयसंयुक्तं विभु स्यात् अकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क
चिदपि भेर्यभिघातात् सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः तथाच
कालस्यैव मार्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डे न संयोगः परत्वासमवा-
यिकारणं काल एव मार्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्र-
व्यान्तरधर्मेण द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वद्रव्यासत्त्यतिरिक्तसन्नि-
कर्षापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजसारुणिम्ना
पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुण्यप्रसङ्गात् । जालस्य तु त-
त्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कालेनाऽपि रागसंक्रमः
कथं नेति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं स्थ-
विरमवधिं कृत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगप-
दिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादि
प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतौ एकस्मिन् सूर्य-
गत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव सूर्यगतयो वि-
शेषणतामनुभजन्ति न च स्वरूपप्रत्यासन्ना एव ताः, तस्मा-

देतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद्
द्रव्यं स कालः ॥ ६ ॥

***द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥७॥**

ननु सिध्यतु कालः सतुनित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाणमतआह ।

यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वादद्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च
नित्यत्वं तथा कालस्यापोत्यर्थः ॥ ७ ॥

***तत्त्वम्भावेन ॥८॥**

तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां
कालिङ्गानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलि-
ङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः । नन्वेवं क्षणनवमुह-
र्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासवर्षयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः
कालास्तत् कथमेक इति चेन्न भेदभानस्य उपाधिनिवन्धन-
त्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापि क्षयुपाध्युपरा-
गेण भिन्न इव भासते तथैकएवकालः सूर्यस्यन्दाद्यवच्छेदभेदेन-
तत्तत्कार्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमसात्
तथा च कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, स्वाधेयकादावपि
काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्य-
चिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतदध्यवसेयम् । अण्वयश्च लव
इत्याद्यागमप्रसिद्धम् । ननु तथाप्यतीतानागतवर्तमानभेदेन
कालत्रयमस्तु श्रूयते हि “त्रै काल्यमुपावर्त्तते” “त्रै काल्या-
सिद्धिः” इत्यादीति चेन्न वस्तुतत्प्रागभावतत्प्रध्वंसावच्छे-

देन त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य वर्त्तमानः यत् प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स
तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तत्र-
स्यातोतकालः तथा चावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्व
व्यवहारः ॥८॥

**नित्येष्वभावादनित्येषु भावात्कारणे का-
लाख्येति ॥९॥**

इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह ।

इतिशब्दो हेतौ इति हेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे
काल इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावा-
दिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरं जातः क्षिप्रं
जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्यय-
स्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां
भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः न केवलं
यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तका-
रणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्राहणे-
त्यादिसंज्ञाबलादप्येतदध्यवसेयम् ॥९॥

इत इदमिति यतस्तद्विशयं लिङ्गम् ॥१०॥

काललिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमा-
रभमाण आह ।

दिश इदं दिश्यं दिगनुमापकं इतोऽल्पतरसंयुक्तसंयोगा-
श्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्त-

संयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरण-
मपरमिति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो
द्रव्याद्भवति सा दिगितार्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भू-
यसां संयुक्तसंयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनायकमन्य-
दस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च ताम-
न्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि-
शिष्टप्रतयव्यवहारौ । न च काल एव संयोगोपनायकोऽस्तु
किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव
सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पनायान्तु काश्मी-
रकुङ्कुमपङ्करागं कार्णाटकामिनीकुचकलसं प्रतुपनयेत् आ-
काशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रामकत्वे स एव प्रसङ्गः,
दिशस्तु नियतपरधर्मोपसंक्रामकतयैव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः
एवञ्च क्रियोपनायकात् कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृ-
थगेव । किञ्चास्मात् पूर्वमिदम् अस्माद्वक्षिणमिदम् अस्मात्
पश्चिममिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्वक्षिणपूर्वमिदम् अस्मा-
द्वक्षिणपश्चिममिदम् अस्मात् पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तर-
पूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्ठादिदम् इत्येते
प्रत्यया इत इदमितात्यनेन संगृहीतः एतेषां प्रत्ययानां नि-
मित्तान्तरासम्भवात्, किञ्च नियतोपाध्युन्नायकः कालः अ-
नियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्त-
मानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं नियमः
यं प्रति या प्राचो तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् एव
सुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्- यदपेक्षया सूर्योदयाचलसन्निहिता

या दिक् सा तदपेक्षया प्राची यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्नि-
हिता या दिक् सा तदपेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्त-
संयोगाल्पोयस्त्वं तं च सूर्यसंयोगा अल्पीयांसी भूयांसी वा
दिगुपनेयाः । एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दि-
गुदीची, तादृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा,
वामत्वदक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वा-
समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिक् अधः । अदृ-
ष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिग्धूर्वा एव-
ञ्चेन्द्राग्नियमनिर्णतवरूपवायुसीमेशाननागवृह्माधिष्ठातोप-
लक्षिता दश दिश इति व्ययदेशान्तरंप्राच्यादिष्वपदेशात् १०

***द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥११॥**

दिशो द्रव्यत्व नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वादद्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥११॥

***नत्तत्रम्भावेन ॥१२॥**

एकत्वमतिदिशन्नाह !

दिग्लिङ्गाविशेषः द्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं त-
दनुविधानादेकपृथक्त्वम् ॥१२॥

***कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥१३॥**

ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्य-
वहारावित्यत आह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन नानात्वोपचार इत्यर्थः ॥ १३

*आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूतो-
च्च प्राची ॥१४॥

तमेव कार्यभेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्यां सविता अञ्चतीति प्राची तथाच यस्यां दिति
मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भूमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो
भविष्यन् वा भवन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धि-
भेदमाश्रित्य कालत्रयोपवर्णनम्, भवति हि कस्यचित्पूर्वद्युः
प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं ह्यत इतीयं प्राचीति
प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्याम् आदित्यसंयोगः प्रथमं
भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिदिदानीम् अस्या-
म् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः भू-
तादिति आदिकर्मणि क्षप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् य-
दाध्यादित्यसंयोगो नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्रा-
चीव्यवहारानुगमः सिध्यतीति भावः ॥ १४ ॥

*तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥१५॥

दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्ति नगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूत-
पूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीचो-
रपि व्यवहार उन्नेयः । वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव ॥१५॥

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥१६॥

दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

प्राचोदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्गर्थ्येण दक्षिणपूर्वादिगिति व्यवहारः; एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्युच्यम् एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दि-
गिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

*सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृ-

तेश्च संशयः ॥१७॥

चतुर्णां भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारणगुणपूर्वक-
तया तात्त्विकानि अन्यथा त्वीपाधिकानीति व्यवस्थितं पूर्व-
मेव. विशेषगुणशून्यविभुलिङ्गञ्चोक्तम् इदानीमाकाशस्य लिङ्गं
शब्दः परीक्षणीयः सन्ति चात्र तान्त्रिकाणां विप्रतिपत्तयः
केचिच्छब्दद्रव्यमाचक्षते, केचिद्गुणम्, गुणत्वे सत्यप्येके नि-
त्यमाहुः अपरे त्वनित्यत्व, अन्ये तु शब्देऽपि स्फोटोटाख्यं श-
ब्दान्तरमाहुः । तदत्र परीक्षामारभमाणः परीक्षाप्रथमाङ्गं
संशयमेव तावन्नक्षतः कारणतश्च व्यवस्थापयन्नाह ।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मणः प्रत्यक्षात् ग्र-
हणात् मतुब्लाप्रात्, विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषस्यपरस्पर-
व्यावर्तकस्य धर्मस्य वक्रकोटरादेः शिरःपाण्यादेश्चाप्रत्यक्षा-
दग्रहणात् विशेषस्मृतेः विशेषस्य कोटिद्वयस्य स्थाणुत्वपुरु-
षत्वलक्षणस्य स्मरणात् स्मरणमपि ग्रहणपरं क्वचिदनुभूयमा-
नधर्मयोरपि कोटित्वात् चकाराददृष्टादेः संशयकारणस्य
संग्रहः, असाधारणो धर्मोऽनध्यवसायात्मकज्ञानजनक इति
नोक्तः, यद्वा अज्ञाधारणस्यापि व्यावृत्तिद्वारा कारणत्वं सप-

क्षविपक्षव्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपत्ति-
रपि विरुद्धप्रतिपत्तिद्वयजन्यं वाक्यद्वय शब्दो नित्य इत्य-
परं तदुभयं तदुभयजन्यञ्च ज्ञानद्वयमयुगपद्भावित्वात् सम्भूय
न संशयकमतस्तत्र शब्दत्वादिरसाधारणः, सत्त्वप्रमेयत्वादिः
साधारणो वा धर्मः संशयक इति पृथङ्नोक्ता समानतन्त्रे
गीतमोयेऽनध्यवसायज्ञानस्यानभ्युपगमात् असाधारणो धर्मः
संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्वयव्यति-
रेकशालितया संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च उपल-
भ्यमानत्वं यत् संशयकारणमुक्तं सदप्युपलभ्यते असदप्युप-
लभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं सदसद्वेति यच्चानुपलभ्यमानत्वं
सदपि नोपलभ्यते मूलककीलकादि, असदपि नोपलभ्यते
गगनारविन्दादि, तथाच पञ्चविधः संशय इति तदेतत्सामा-
मेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम् । न्यायवार्तिकेऽ
पि यत् कारणभेदेन संशये त्वित्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्य-
भिचारेण समानधर्मादीनां चयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात्
न हि दृणारणिमणिजन्यवङ्गौ वैजात्यवदचापि वैजात्यं क-
ल्पनीयं संशयत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति समानधर्मत्वेनैव का-
रणतायाः कल्पनात्, यच्च प्रधानविधिकोटित्वप्रधाननिषे-
धकोटित्वादि वैजात्यमुक्तं तदननुगतत्वान्नावच्छेदकं तथाच
संशयो न त्रिविधो न वा पञ्चविधः किंत्वेकविध एव, प्रका-
रान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्रकदेव स्पष्टयति । ननु जिज्ञासाज-
नकज्ञानं संशय इति न लक्षणम् अनध्यवसायेऽपि गतत्वात्,
संस्काराजनकज्ञानं संशय इत्यपि निर्विकल्पकसाधारणं वि-

शिष्टज्ञानत्वेन संशयस्यापि संस्कारजनकत्वात् । संशयत्वञ्च जातिरपि न लक्षणं घर्म्यं शि संशयत्वाभावेन तदंशे तज्जात्य-
भावात् जातेदाव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात् इति चेत् एक-
स्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशय इति
तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

***दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥१८॥**

द्विविधः संशयो वह्निर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च वह्निर्विष-
यकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमा-
नधर्मिको यथा ऊर्ध्वत्वविशिष्टस्य कर्मणो दर्शनात् अयं
स्याणुः पुरुषो वेति, अदृश्यमानधर्मिको यथा अरण्ये भट्टा-
द्यन्तरिते गोगवयादिपिण्डे विषाणमात्रदर्शनात् अयं गौर्ग-
वयो वेति वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो विषा-
णमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धिवेति, विवक्षामात्रात्तु द्वैवि-
ध्याभिधानम् । यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्र दृष्टं संश-
यकम् एकत्र धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां
विधामाह ।

दृष्टमूर्ध्वत्वं संशयहेतुः दृष्टवदिति वतिप्रत्ययः तेन दृष्टा-
भ्यां स्याणुपुरुषाभ्यां तुल्यं वर्तते पुरोवर्त्तिनि यदूर्ध्वत्वं तद्
दृष्टं संशयहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

***यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥१९॥**

एकधर्मिविषयं यद्दृष्टं तदुदाहरति ।

संशयहेतुरिति शेषः चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः अथया

दृष्टत्वाद्देतोर्यथादृष्टमपि संशयकं यथा चैत्रो यथादृष्टः केशवान्, कालान्तरे अयथादृष्टः केशविनाकृतो दृष्ट इत्यर्थः । क्रमेण तत्रैव चैत्रे वस्त्रावृतमस्तके दृष्टे सति भवति संशय-
श्चैत्रोऽयं सकेशो निष्केशो वेति, तत्र हि चैत्रत्वं समानो
धर्मः संशयकः स चैकत्रैव दृष्ट इत्यभिन्न एव धर्मिणि दृष्टः
संशयहेतुः ॥ १८ ॥

***विद्याऽविद्यातश्च संशयः॥ ॥२०॥**

उपलभ्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकरणमाह ।

आन्तरसंशयो हि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौङ्ग-
र्त्तिकः सम्यगादिशति चन्द्रोपरागादिः असम्यगपि, तत्र स्व-
ज्ञाने संशयोऽस्य जायते सम्यगादिष्टमसम्यग्वेति, यद्वा ज्ञानं
हि क्वचिद्विद्या भवति क्वचिच्चाविद्या अप्रमा भवति तथाच
ज्ञायमानत्वात् सदिदमसद्देति संशयो जायते, पुनः संशय-
ग्रहणमिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेवं संशयो न तु निमित्ता-
न्तरादितिसूचनार्थं तथाच “समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिप-
त्तेरुपलब्धानुपलब्धव्यवस्थातश्चविशेषापेक्षोविमर्शः संशयः”
इति गौतमीये लक्षणे उपलब्धानुपलब्धव्यवस्थेत्यस्य पृथगेव
संशयकारणत्वं कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् ॥ २० ॥

***ओत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥२१॥**

एवं लक्षणतः स्वरूपतश्चपरीक्षाप्रथमाङ्गं संशयं व्युत्पाद्य
इदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दर्शयन्नाह ।

ओत्रं ग्रहणं ग्रहकरणं यस्य स ओत्रग्रहणः, अर्थ इति
धर्मित्यर्थः तथा च शब्दवृत्तिधर्मेषु ओत्रग्राह्येषु शब्दत्वतार-

त्वादिगुणत्वसत्त्वादेषु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मिपरेण जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दसमवेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् । नन्वेकं पदम् एकवाक्यमिति प्रतीतिबलादवश्यं स्फोटीऽङ्गी कर्तव्यः नहि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति चार्थस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावदर्थप्रत्ययाजनकत्वमेव, मिलनन्त्वेकवक्तृकाणामाशुतरविनाशिनामसम्भवीति स्फोटादेतार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्- स च स्फोटी यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे स्फुटी भवति । मैवं सङ्केतवद्वर्णत्वं पदत्वं यथाच सङ्केतबलादेव पदार्थप्रतीतौ किं स्फोटेन वर्णानाम्बह्वनामप्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकं धर्ममभिप्रेत्य एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णातिरिक्तः पदात्मा कश्चित् प्रत्यक्षतो गृह्येत स्वीक्रियेता- स्फोटः सोऽयं स्फाटवादस्तुच्छत्वादुपेक्षितः सूत्रकृता ॥२१॥

*तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उ-
भयथा दृष्टत्वात् ॥२२॥

तदेवं शब्दे धर्मिण्युपस्थिते गुणत्वे सत्येव तस्याकाश-
लिङ्गत्वम् अतो गुणत्वव्यपस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयमुप-
पादयन्नाह ।

शब्दे संशय इति शेषः । शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं
चौपलभ्यते, तच्च तुल्यजातीयेषु त्रयोविंशति गुणेषु अर्थान्त-

रभूतेषु द्रव्येषु कर्मसु च विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयथा उभयत्र दर्शनात् शब्दः किं गुणो द्रव्यं कर्म वेति संशयं जनयति सामान्यविशेष समवायकोटिकत्वेन सत्त्वकारणवत्त्वादिवैधर्म्यदर्शनात् भवति, ननु चासाधारणधर्मस्यानध्यवसायजनकत्वात् संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धं शब्दत्वं श्रोत्रयाश्चल-
च्चासाधारण एव धर्मः कथं संशयं जनयिष्यतीति चेत्तत्त्वं व्यावृत्तिरस्य सजातीयासजातीयसाधारणीति व्यावृत्तेः सा-
धारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात् शब्दत्वप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मः उभयगतव्यावृत्तियोगित्वञ्च
शब्दत्वमसाधारणो धर्मः तदुक्तं विशेषस्योभयथा दर्शना-
दिति अत्र हि विशेषस्य व्यावृत्तेरुभयत्र सजातीये च दर्श-
नस्य संशयहेतुत्वेनोपादानात् स च समानएवधर्म इति ॥२२॥

+ एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥२३॥

तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिव्युदासायाह ।

एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किमप्येक-
द्रव्यसमवायिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्यान्नायं शब्दो
द्रव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

+ नापिकर्माश्चाक्षुषत्वात् ॥२४॥

ननु कर्मैकद्रव्यमेव तथाच शब्दः स्यादित्यत आह ।

प्रत्ययस्य शब्दविषयकस्याचाक्षुषत्वात् चक्षुर्भिक्षवहिरि-
न्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः तथा च शब्दत्वं न कर्मवृत्ति चाक्षुषवृ-
त्तिजातित्वात् रसत्वादिवदिति भावः ॥ २४ ॥

+गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥२५॥

ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्क्षेपणादिवदिति आह ।

अपवर्गः अशुनाशः स च गुणत्वेऽपि द्वित्वादिवदाशुभाविनाशकसन्निपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमात्रमस्य न तु कर्मत्वमेव त्वदुक्तहेतोरशुतरविनाशित्वस्य द्वित्वज्ञानसुखदुःखादिभिरनैकान्तिकत्वमिति भयवः ॥ २५ ॥

+सतो लिङ्गाभावात् ॥२६॥

ननु सिध्यतु शब्दो गुणस्तथापि नासावाकाशलिङ्गम् आकाशं हि तदाऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात् किन्तु नित्य एवायं कदाचिदनुपलभ्यस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इत्याशङ्क्याह ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा सतोऽस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चाश्रयणदशायां शब्दसत्त्वे प्रमाणमस्ति तस्मात् कार्य एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥ २६ ॥

+नित्यवैधर्म्यात् ॥२७॥

इतश्च न व्यङ्ग्योऽसावित्याह ।

नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतश्चैवो वक्तीत्यचावृतोऽपि चैत्रमैत्रादिर्वचनेनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदोषादिव्यङ्गेन घटादिना क्वचिदनुमीयते तस्माज्जन्य-
एवायं न व्यङ्ग्य इति भावः २७

*** अनित्यश्रायं कारणतः ॥२८॥**

व्यङ्ग्यत्वे बाधकमुक्त्वा सम्प्रत्यनित्यत्वे हेतुमाह ।

कारणतुल्यत्वे दृष्टत्वादिति शेषः । उपलभ्यते हि भेरी-
दण्डसंयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादनित्य-
मिति यद्वाकारणतइतिकारणवत्त्वहेतुमुपलक्षयति ॥२८॥

*** न चासिद्धं विकारात् ॥२९॥**

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपाभिन्नमत आह ।

शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादि-
भावेन विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया
तीव्रस्य मन्दतया मन्दस्य शब्दस्योपलम्भात् नह्यभिव्यञ्जक-
तीव्रत्वाद्यधीनोऽभिङ्ग्यतीव्रत्वादितः तथाच कारणतो विकार-
रादनुमीयते जन्योऽयं न त्वभिव्यङ्ग्य इति ॥ २९ ॥

*** अभिव्यक्तौ दोषात् ॥३०॥**

ननु व्यञ्जकस्यैवार्यं महिमा यत्तीव्रमन्दादिभावेनाभि-
व्यनक्ति भेरीदण्डाद्यभिहतो वायुरेव तीव्रो मन्दश्च तथा प्र-
त्ययमाधत्ते अत आह ।

शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्र-
तिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं क्वचिद् दृष्टम् अत्र यदि तथा न
स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः ।
ननु समानदेशानामपि सत्त्वनरत्नब्राह्मणत्वानां स्वरूपभि-

दसंस्थान-योनिव्यङ्ग्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि यावान् देशः सत्त्वस्य तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा । ३० ॥

***संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥३१॥**

इतश्च नाभिव्यङ्ग्यतेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पाठ्यमाने तत्र संयोगस्तावन्नाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावात् तस्मात् वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणं दलाकाशविभागश्चासमवायिकारम् । यत्र च दूरेवीणादावुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशदेशमासादयन् गृह्यते तेन शब्दादपि शब्दनिष्पत्तिरिति ३१

***लिङ्गोच्चनित्यशब्दः ॥३२॥**

अनित्यत्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वात् वीणादिध्वनिबदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

***द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥३३॥**

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनीक्तान् हेतून् दूषयितुमाह ।

तु शब्द पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिव्यक्तार्थः । द्वयोराचार्यान्ते वासिनोरध्यापनेऽध्ययने च प्रवृत्तिर्दृश्यते तस्या अभावात् अभावप्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स यदि स्थिरो भवति तदा

तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । ननु सम्प्रदीयमानं गवादिदाढ-
प्रतिग्रहीत्रोरन्तराल उपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्ययोर-
न्तराले उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्त-
रालेऽपि तत्रस्थपुरुषश्रोत्रेण तदुपलम्भात् किञ्चाभ्यासादपि
शब्दस्य नित्यता, यथा पञ्चकृत्वो रूपं पश्यतीति स्थिरस्य रू-
पस्याभ्यासो दृष्टः तथा दशकृत्वोऽधीतोऽनुवाकः विंशतिकृ-
त्वोऽधीत इत्यभ्यासः स्थैर्यं शब्दस्य प्रमाणम्, सिद्धं च स्थैर्यं
विनाशकानुपलब्धेः “तावत् कालं स्थिरश्चैनं कः पश्चान्नाश-
यिष्यति” इति नित्यतैव पर्यवसन्नेति भावः ॥ ३३ ॥

*प्रथमाशब्दात् ॥३४॥

हेत्वन्तरं शब्दस्य नित्यत्वे आह ।

“त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिकृत्तमाम्” इति प्रथमोत्तमयोः
सामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणं स्थैर्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

*सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥३५॥

शब्दनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तत्तद्भावादित्यर्थः प्र-
तिपत्तिशब्दादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञायाभावात् सम्पूर्वः
सत्यत्वमाह तथा च यैव गाथा मैत्रेणोच्चारिता तामेवायमु-
च्चरति तमेव श्लोकं पुनः पुनः पठति उक्तमेव वचनं पुनः पु-
नरभिधत्से यदेव वाक्यं परारि परुच्च त्वयोक्तं तदेवेदानी-
मपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञाबलात् स्थैर्यं
शब्दस्येति ॥ ३५ ॥

•सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥३६॥

सर्वानिमान् हेतून् दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धाः अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं “विरुद्धामिद्वस-
न्दिग्धमलिङ्गं काश्यपाऽब्रवीत्” इति तथाच बहुत्वे नाना-
त्वेऽपि अध्ययनमभ्यसनं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्यनैकान्ति-
कत्वं हेतूनां तथाहि नृत्यमधीते नृत्यमभ्यस्यति हिरनृत्यत्
यदेव नृत्यं परुदकार्षीरेषमोऽपि तदेव करोषि यदेव नृत्य-
मेकेन चारेण कृतं तदेवायमपि करोतीति नृत्ये दृष्टत्वात्
तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयापि स्थैर्य्यानभ्युपगमात् ॥३६॥

•संख्याभावः सामान्यतः ॥३७॥

ननु पञ्चाशद्वर्णा अष्टाक्षरो मन्त्रः त्र्यक्षरो मन्त्रः अष्टा-
क्षराऽनुष्टुप्तित्यादिसङ्ख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणभे-
देनानन्तरसम्भवादित्यत आह ।

सङ्ख्यायाः पञ्चाशदादिसङ्ख्यायाभावः सङ्गावः सामान्यतः
कत्वगत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्तेऽपि कत्व-
गत्वाद्यवच्छिन्नानां पञ्चाशत्वं त्रिस्त्रिमष्टत्वं वा द्रव्यगुणादी-
नामान्तर्गणिकभेदेनानन्तेऽपि नवत्वचतुर्विंशतित्वादिवदि-
ति भावः । ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञैव स्थैर्यसा-
धिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीत्या वि-
रुद्धधर्मं गोचरयन्तग्रा बाध्यते तीव्रत्वादेस्तत्रौपाधिकत्वात्
न चोपाधिभेदादपि भेदो भाभूत् तर्हि जवातापिञ्जादिसं-
योगान्नीलपीतादिभावेन प्रथमानः स्फटिकमणिरपि नाना,

क्षपाणमणिदर्पणेषु दीर्घादिभावेन भासमानं सुखमपि वा
नाना न भासते । ननु कस्यायं तीव्रत्वादिधर्मो गकारौपा-
धिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो ध्वनिधर्मो वा भविष्यति
किं तत्र विशेषचिन्तया त्वयापि तारत्वादेः कत्वगत्वादिना
परापरभावानुप्रपत्त्या स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्नैवं
उत्पन्नो गकारः, नष्टो गकारः, श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति,
निवृत्तः कोलाहल इत्यादि विरोधिप्रतीतौ सत्यामपि चेत्
इयं प्रत्यभिज्ञा न निवर्तते तदास्या जातिविषयताकल्पनात्
अन्यथा व्यक्तिस्थैर्यमालम्बमानायाम् अस्यां सत्याम् उक्तवि-
रोधिप्रत्यया एव नोत्पद्येरन् नचायं वायुधर्मस्तद्धर्माणां श्रो-
त्राविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो यदि वायुरेव तदा
दोषस्योक्तत्वात् अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् नापि ध्वनिधर्मः,
शङ्खादिध्वनावनुपलभ्यमानेऽपि गकारे तारत्वादि प्रतीतेः ।
स्वाभाविकत्वे तु न जातिमाङ्गर्थं गत्वादिवाप्यस्य तस्य ना-
नात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्मारिकासनुत्थप्रभवेषु गकारादि-
षु स्फुटतरा रूपभेदप्रथमाऽस्ति, एवंस्त्रीपुंसप्रभवेषु स्त्रीपुंस-
भेदप्रभवेषु च यतः काण्डपटाद्यावता अपि शुकादयोनुमी-
यन्ते औपाधिकत्वन्तुस्य नानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुङ्कु-
मारुणा तरुणोतिवत् नाप्यौपपत्तिकसौपाधिकत्वम् उपप-
त्तेस्तादृशप्रमाणस्याभावादिति संक्षेपः ॥३॥

इति वैशेषिकसूत्रोपकारे शाङ्करे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥१॥

तदेवं द्वितीयाध्याये वह्निर्द्रव्यपरीक्षासुपपाद्य उद्देशक-
मादिदानीमात्मपरीक्षायै पीठमारचयितुमाह ।

इन्द्रियाणामर्थान् गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा वाह्यैकैकेन्द्रिय-
ग्राह्याः तत्र आत्मग्रहणो योऽर्थः स शब्द इति शब्दप्रसिद्धो
दर्शितायामर्शादुगन्धादौ स्पर्शपर्यवन्ते प्रसिद्धिर्दर्शितेत्यर्थः त-
थाहि घ्राणग्रहणो योऽर्थः स गन्धः, रसनग्रहणो योऽर्थः स
रसः, चक्षुर्मात्रग्रहणो योऽर्थः तद्रूपम्, त्वगिन्द्रियमात्रग्रहणो
योऽर्थः स स्पर्शः, सर्वत्र चार्थशब्देन धर्मो भावभूत उच्यते
तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे च नातिव्याप्तिः तदेवं घ्राणग्रह-
णवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिसत्त्वं गन्धत्वम् एवं रसादावपि
वाच्यं तेन नातीन्द्रियगन्धाद्यनुपग्रहः ॥ १ ॥

+इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य
हेतुः ॥२॥

इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरीक्षायासुपयोगमाह ।

हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रि-
येभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्वद्भ्यश्च यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य
लिङ्गमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथा-
पीन्द्रियार्थप्रसिद्धे रूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ता-
द्रूप्यैवैव लिङ्गत्वमुक्तं तथाहि प्रसिद्धिः कचिदार्थिता कार्य-

त्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करण-
जन्या क्रियात्वात् छिदादिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धे; करणं तदि-
न्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यचेयं
प्रसिद्धिराश्रित्वा, यः प्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा ॥२॥

+सोऽनपदेशः ॥३॥

ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं
प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्र-
यकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपा-
दिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह ।

अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं
प्रदीपजन्यज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः ॥३॥

+कारणाज्ञानात् ॥४॥

ननु तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षि-
तं प्रदीपादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्य-
भिचार इत्याशङ्क्याह ।

शरीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञा-
नात्ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां हि का-
रणगुणपूर्वकता दृष्टा तथा च शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्या-
त्तदा शरीरेऽपि सन्भाव्येत न चैवम्, नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि
चैतन्यमपि चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतना-
नमैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरण-
प्रसङ्गात् यतो “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति किञ्च शरीरनाशे

तत्कृतहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि त्रैवेण कृतस्य
पापस्य फलं मैत्री भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च
स्यात् ॥ ४ ॥

+कार्येषु ज्ञानात् ॥५॥

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु
स्फुटमतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्याह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात्तदा
तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगु-
णानां सर्वपार्थिववृत्तिताया व्याप्तिः कार्येष्वपि घटादिषु चैत-
न्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

+अज्ञानाच्च ॥६॥

ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्यैवेत्याशङ्क्याह ।

सर्वै- प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्वप्र-
माणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः
न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥६॥

+अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥७॥

ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तद-
युक्तं नहि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च
ताभ्यामन्तरेणाविनाभावसिद्धिः न चाविनाभावंमन्तरेणानु-
मितिरित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्यावि-

शेषप्रसङ्गात्तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥७॥

+अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥८॥

ननु श्रीचादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि वक्त्रे धूम इव आत्मनः श्रीचादि-
करणमुपपद्यते इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा का-
रणाद्वक्त्रादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो
रासभं न गमयति किन्तु वक्त्रमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशे-
ष एव नियामकः, स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भ-
वति तदा सोऽप्यपदेशो भवत्येव तथाच कार्यमविवक्षित-
स्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादात्म्यतदुत्पत्तौ एवावि-
नाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां समानोपायो
वा तदुभयमात्रग्रहाधीनग्रहो वेति स्वशिष्यव्यामोहनाय प-
रिभाषामात्रमिति भावः ॥ ८ ॥

+संयोगिसमवायकार्थसमवायिविरोधि च ॥९॥

सम्प्रत्यविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव स्फुटयितुमाह ।

शरीरं तूगवत् शरीरत्वादित्ययं हेतुः संयोगी, वृद्धिद्वय-
वद्द्रव्यसहजावरणं हि तूगित्युच्यते तच्च न शरीरस्य कार्यं
कारणं वा किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत् । एवं
समवायि यथाकाशं परिमाणवद्द्रव्यत्वात् घटादिवदिति
अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेनाकाशसमवायिना धर्मेण सा-
ध्यते यद्वा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमित्यनेनाणुत्वं

परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदाश्रयः परमाणुगनुमीयते. शब्दादिना त्वाकाशस्य, ज्ञानादिना त्वात्मनोऽनुमानं कार्यशैव कारणानुमानमिति नोदाहृतम् ॥८॥

+कार्यं कार्यान्तरस्य ॥९०॥

एकार्यसमवायिन सूत्रकमुदाहरति ।

कार्यं रूपं कार्यान्तरस्य स्पर्शस्य लिङ्गम् । उपलक्षणञ्चैतत् अकार्यमप्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गम् एवं परममहत्त्वं ॥९०॥

+विरोध्यभूतं भूतस्य ॥९१॥

विरोधिलिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वायुभ्रंसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फोटादेर्विरोधी मन्त्रपाठः तथाचाभूतमनुत्पन्नं स्फोटादि भूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् ॥९१॥

+भूतमभूतस्य ॥९२॥

विरोधिलिङ्गस्योदाहरणान्तरमाह ।

भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो वायुभ्रंसंयोगोऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवं भूतो दाहोऽभूतस्य मन्त्रादिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदन्यद्व्यहम् ॥९२॥

+भूतो भूतस्य ॥९३॥

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनः क-

चिदनुमानं यथा विस्फूर्जन्तमहिं दृष्ट्वा भाटान्तरितस्य न-
कुलस्य अत्र हि विस्फूर्जन्तमहिर्भूतो विद्यमानो भाटान्तरि-
तो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति भवति भूतो भूतस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः वर्षवायुभ्रसंयोगस्तु नैकस्मिन् काले विद्यमानता न
वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥१३॥

+प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥१४॥

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमाह ।

प्रसिद्धिस्मर्यमाणा व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं. तेन
स्मर्यमाणव्याप्तिविशिष्टो हेतुर्हेत्ववयवेनोपनयावयवेन वो-
च्यते इति भवति प्रसिद्धिपूर्वकोऽपदेश इति तथा च ओचा-
दिना करणेनाधिष्ठातुः ज्ञानादिना च गुणेन तदाश्रयस्यात्म-
नो यदनुमानमुक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्तिरस्ति, त्वया तु शरीर-
कार्यत्वेन हेतुना ज्ञानस्य यच्छरीरगुणत्वं साधितं तत्र न
व्याप्तिरिति भावः । ननु केयं व्याप्तिर्नतावदव्यभिचरितसम्ब-
न्धः अव्यभिचारस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यानधि-
करणत्वस्य केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिक-
रणत्वस्यापि केवलान्वयिन्यसम्भवात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्
साध्यानधिकरणाधिकरणत्वात् । नाप्यविनाभावः । स हि
साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साध्यान्वये सति भा-
वो वा, धूमस्यापि क्वचिद्रासभाभावेऽभावात् रासभसत्त्वे
सत्त्वाच्च, नियतव्यतिरेकी नियतश्चान्वयो विवक्षित इति चेत्
न नियमस्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कार्त्तनं सम्बन्धः, स
यदि कृत्स्नस्य साध्यस्य साधनसम्बन्धः स विषमव्याप्ते धूमा-

दावपि नास्ति अथ कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने सम्बन्धाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन सम्बन्धः, एतदप्ययुक्तं न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात् विषमव्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः स्वभावो हि स्वस्य भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदा समवायलक्षणायां व्याप्तावव्याप्तेः, तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदापि समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः क्वचिदाश्रितः संयोगस्यापि हेतुधर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्मधूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः सम्बन्धः उपाधेरिव दुर्वचत्वात्, सुवचत्वेऽपि दुर्ग्रहत्वात्, सुग्रहत्वेऽप्यन्योन्याश्रयात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिग्रहाधीनग्रहत्वात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्भवस्यापि देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानसप्तानुमितायतन्वत्वात् अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तिरैव निरूपयितुमुचितत्वात् नापि साधनवन्निष्ठातन्ताभावाप्रतियोगिसाधनसमानाधिकरण्यं व्याप्तिः वङ्गेरपि धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवति महानसे पर्वतीयवङ्गेर्नात्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगात्यन्ताभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वादव्यापकताप्रसङ्गात्, प्रतियोगिविरुद्धसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियो-

गिविरुद्धत्वाभावादिति चेन्न संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रति-
योगिविरुद्धत्वात् अन्यथावच्छेदभेदकत्वनवैयर्थ्यात् न हि
क्षतकत्वानित्यतुयोर्वैयर्थ्यमवच्छेदभेदः कल्प्यते नापि साध-
वैयधिकरणानधिकरणतुम् केवलान्वयिनिसाधवैयधिकर-
णप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणाधिकरणतुं हि तत्, नापि य-
त्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वङ्गि-
त्वस्यापि धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, अधिकदेशवृत्तितया
तन्न तथेति चेत् व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशवृत्तेरप्यभ्यु-
पगमात् धूमत्वस्यापि गगनतलावलम्बिधूमवृत्तितयाऽधिक-
देशवृत्तित्वात् अत एव तद्वारणार्थं विशेषणमिति चेत्तर्हि
यद्, व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेदकतु नाभि-
मतमित्यभिमतं तथाचात्माश्रमः । एवञ्च यत् सामानाधिक-
रण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिरित्यप्युक्तदो-
षाक्रान्तमिति चेत् अत्रोच्यते अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः
अनौपाधिकत्वन्तु यावत् स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसा-
मानाधिकरण्यं यावत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसाधसामानाधिकरण्यं वा,
यावत् साधनाव्यापकाव्याप्यसाधसामानाधिकरण्यमिति नि-
रुक्तिद्वयार्थः, यावत्साधव्यापकव्यापकत्वं वा, बहुव्रीहिणा
दुर्ग्रहमिदमिति चेत् अत एव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापे-
क्षा च । यद्वा साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
साधसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावश्च वङ्गित्वादि-
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको विवक्षितः तेन सहानसीये
धूमे पर्वतीयवङ्गप्रत्यन्ताभावसामानाधिकरण्येऽपि न दोषः

धूमवति वह्निर्नास्तीति प्रतीतेरनुदयात्, द्रव्यत्वन्तु संयोगि-
 त्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणमेव नहि भवति द्रव्यं न संयो-
 गीतिप्रतीतिः, संयोगानां प्रत्येकमव्याप्यवृत्तित्वेऽपि संयोगि-
 त्वसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यैव च व्यापकत्वात् । नन्व-
 नौपाधिकतृमुपाधिविरहः उपाधिरेव दुष्परिकल्पनीय इति
 चेन्न साधयव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधिकत्वात्
 तदुक्तं “साधने सोपाधिः साधेयं निरुपाधिरुपाधिः” । ननु
 केवलसाधयव्यापकोपाधयव्यापकमेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः
 प्रत्यक्षस्पर्शान्नयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वम्, स श्यामो मित्रा-
 तनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं, नह्युद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्ष-
 त्वव्यापकम् आत्मनि गुणकर्मादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि
 शाकपाकजत्वं श्यामतत्त्वव्यापकम् काककोकलजलदजम्बूफ-
 लादौ श्यामे तदभावादिति चेन्न पर्यवसितसाधयव्यापकत्वे
 सति साधनाव्यापकत्वस्य तथा विवक्षितत्वात्, पर्यवसितञ्च
 साधयं यद्वर्मावच्छेदेनोपाधेर्व्यापकत्वमभग्नं तद्वर्मावच्छि-
 न्नम्, प्रकृते वह्निर्द्रव्यात्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वस्योद्भूतरूपवत्त्वं
 व्यापकम्, अन्वयव्यतिरेकीभ्यां गृहीतम्, श्रौत्यक्तिकनरश्या-
 मतत्वावच्छिन्नं साधयं प्रति चरकसुश्रुतादौ शाकपाकजत्वस्य
 व्यापकत्वावधारणादेवमन्यत्राप्युक्तम् । ननु नायमुपाधिपद-
 वाच्यः, यद्वर्मोऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ ज-
 पाकुसुमादिविषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्वर्मस्य
 साधनाव्यभिचारेऽनवभासनादिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवाद्दे-
 न्यनप्रभववह्निमत्त्वादौ मुख्य उपाधिपदप्रयोगः, अन्यत्र तु
 गौणः, गुणः व्यभिचारोन्नायकत्वम्, यद्वि यद्व्यापकव्यभिचा

रि तस्य तदव्यभिचारित्वनियमात्, भवति च साधयव्याप-
कसरोपाधेर्व्यभिचारि साधनम्, अतः साधयव्यभिचारीति,
यदव्यापकाव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वासि-
द्वायकत्वं वा सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं वा पक्षे उपाधेः
साधयव्यापकसरोभावात् साधयभावसाधनात् तदुक्तं “वा-
युक्तसाधयनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं
नियमयन् धूषकतावीजसाम्यात्” इति, उन्नीयते चायं बाध-
व्यभिचारानुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कैः । यत्तु यद्व्यभिचा-
रित्वेन साधनस्य साधयव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तत्र
द्वितीया न करणे न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, न च यदव्य-
भिचारित्वेन ज्ञातेन साधनस्य साधयव्यभिचारित्वं ज्ञायते
इति पूरणीयम् अज्ञायमानोपाधयव्यापनात् स्फुटव्यभिचार-
स्थलोपाधयव्यापनात्, योग्यतागर्भा तु दुर्निरूप्या, व्यभिचा-
रोन्मायकत्वमव्यवस्थाप्य उपाधयुद्भावनाशक्यत्वाच्च पक्षेतरत्वा-
न्तु उपाधिलक्षणाक्रान्तमपि स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिः यथा
पक्षे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा
न पक्षता, यदि पक्षता तदा सन्देहस्य आवश्यकतया सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वमधीव्यात् अवशिष्टं मयूखेऽन्वेष्टव्यम् ॥१४॥

+अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानप-
देशः ॥१५॥

इदानीं वृत्तानां वर्तिष्यमाणामाह हेतूनां हेतूभासा-
द्विवेकाय हेतूभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽगृहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्ति-

कश्च विरुद्धः एतेन वग्राप्यतृप्तिसिद्धविरुद्धयोः संग्रहः, असन्
इति पक्षेऽसन् अपक्षधर्म इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविर-
हात्, क्वचित् सन्देहसिषाधयिषयोरभावात्, सिद्धसाधने,
सन्दिग्ध इति पक्षे साधयसदसत्त्वं कोटिकसंशयजनकः स च
संशयः समानधर्मदर्शनात्, क्वचिदसाधारणधर्मदर्शनात्, क्व-
चित् पक्ष एव हेतोः साधयतदभावसाहचर्यदर्शनात्, आद्यः
साधारणानैकान्तिकः द्वितीयस्त्वसाधारणानैकान्तिकः तृती-
योऽनुपसंहारी ॥१५॥

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥१६॥

तत्र वग्राप्यतृप्तिसिद्धविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।
यत्र रासभपिण्डं पक्षीकृत्यायमसावश्वः, विषाणित्वात्
यस्तु नाश्वो नासौ विषाणी, यथा शशशृगालनरवानरादि-
रिति व्यतिरेकसहचारदर्शनाद्विहितवग्राभोहः प्रयुङ्क्ते, तत्र
वग्राप्यतृप्तिसिद्धस्वरूपासिद्धविरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥१६॥

**यस्माद्विषाणी तस्मादुगौरिति चानैकान्ति-
कस्योदाहरणम् ॥१७॥**

अनैकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं पक्षयित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साध-
यति तत्र साधारणानैकान्तिकता, यदा त्वाकाशं नित्यं श-
ब्दाश्रयत्वादिति साधयति तदाऽस्यासाधारणानैकान्तिकता,
एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्याद्यप्यगृह्यमाणदशायामसाधा-
रणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकनर्कवितारात् पक्ष

एव साधयं सिधेयत् तद्वा सपक्षवृत्तिताज्ञानदशायां सङ्घे तु रेव
 पक्षसरापि सपक्षत्वात् यत्र वरासपक्षधर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धः
 स च त्रिविधः वराप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च
 तत्रागृहीतरासिको वराप्यत्वासिद्धः, सत्या एव वरासरेग्रहा-
 त् वरासरेभावाच्च उभयथापि, तेनानुकूलतर्काभावादयोऽ-
 सिद्धभेदाः, स चायमसमर्थविशेषणसमर्थविशेष्यासमर्थोभय-
 सन्दिग्धासमर्थविशेषणसन्दिग्धासमर्थविशेष्यसन्दिग्धासमर्थो -
 भयभेदप्रपञ्चे नासहस्रधा भिद्यते सर्वत्र चात्र सिद्धिविरह ए-
 वोद्भावरः । अत्रेदं तत्त्वम् हेतुस्तावत् केवलान्वयन्यवराति-
 रेकिकेवलवरातिरेकिभेदात् त्रिविधः तत्र धर्मिगतो धर्मः केव-
 लान्वयीयथाप्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वमित्यद्वय-
 त्यन्ताभावाश्रयनाशनाशगुणादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, नह्य-
 स्ति तादृशं किञ्चित्, यत्रैते धर्मा न विद्यन्ते, तथाच सर्व-
 गतत्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलान्वयत्वम् एतेषां
 च स्वात्मवृत्तित्वेऽपि न दोषः तदुक्तं “प्रमाणं शरणं वृत्तौ न
 भिन्नाभिन्नते यतः” इति केवलान्वयिसाधरको हेतुः केवल-
 न्वयी अस्य च पक्षसत्वसपक्षसत्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षित-
 त्वानि चत्वारिरूपाणि गमकतौपयिकानि, अन्वयवरातिरेकि-
 णस्तु हेतोर्विपक्षासत्वेन सहं पञ्च, केवलवरातिरेकिणः सप-
 क्षमत्ववरातिरेकेण चत्वारि, तथाचयस्य हेतीर्यावन्ति रूपाणि
 गमकतौपयिकानि तदन्यतररूपहीनः स हेतुराभासः एवञ्च
 गमकतौपयिकान्यतररूपशून्यत्वं हेत्वाभासत्वं तेनान्यतररू-
 पशून्यत्वस्य निश्चयवत्सन्देहोऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकः वादिहे-

तोरसाधकतासाधकः न च केवलान्वयिकेवलवप्रतिरेकिणो-
 र्हेत्वोरन्यतररूपशून्यतया हेत्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि
 विपक्षासत्त्वस्य केवलवप्रतिरेकिणि सपक्षसत्त्वस्य गमकत्वाभा-
 वात् एवञ्चाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धभागासिद्धानां पक्षसत्त्वरूप-
 विरहादाभासत्वम्, व्राप्यत्वाभिद्विविरुद्धसाधारणानैकान्ति-
 कानां विपक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, असाधारणानैकान्तिका-
 नुपसंहारिणोः सपक्षसत्त्ववैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षित-
 योरबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधित्वा-
 प्रयोजकत्वयोरपि विपक्षासत्त्वनिश्चयाभावादगमकत्वम्, अनु-
 कूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कयोरपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्
 एवं साधनविकलसाधनविकलीभयविकलदृष्टान्ताभासानां
 यदि हेत्वाभासविधया दोषत्वं तदा सपक्षसत्त्वानिश्चयात्,
 यदि स्वातन्त्र्येण दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं हेतोः सप-
 क्षसत्त्वानिश्चय एव, अनुपदर्शितान्वयानुपदर्शितवप्रतिरेकास्तु
 न्यूनाप्राप्तकालनिग्रहस्यानपर्यवसन्ना एव, आत्माश्रयान्यो-
 न्याश्रयचक्रकानवस्थास्तु व्राप्तिनिश्चय विघटयन्तः सपक्षसत्त्व-
 विपक्षासत्त्वान्यतररूपविकला एव हेत्वाभासतामासादयन्ति
 तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वकोटिकसंशयजनको हेत्वाभासः स-
 वप्रभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफलको हेत्वाभासो विरुद्धः
 व्राप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहोऽसिद्धः, बाधसत्प्रतिपक्षौ तु
 काश्यपीये मते न स्वतन्त्रौ तत्र बाध आश्रयासिद्धावनैकान्ति-
 के वा पर्यवस्यति तदुक्तं “बाधायामपक्षधर्मो हेतुरनैकान्ति-
 को वा” इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतरत्र व्राप्तिरादिसंशयमा-

पादयन् अनैकान्तिकादावेव पर्यवस्यति । वृत्तिकारस्तु “अ-
प्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् मन्दिग्धश्चानपदेशः” इति सूत्रं स्थचका-
रस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चयार्थतामाह तेन “सर्वप्रभिवार-
विरुद्धप्रकरणसमसाधनसमातीतकालाः पञ्च हेत्वाभासाः”
इति गौतमीयमेव मतमनुधावति, परन्तु “विरुद्धासिद्धसन्दि-
ग्धलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्” इत्याद्यभिधानात् सूचकारस्वर-
सोहेत्वाभासत्रित्वे, चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थ इति तत्त्वम्, ग्रन्थ-
गौरवभयात् प्रपञ्चो न कृतो मयूखे विस्मरोन्वेष्टव्यः ॥१७॥

+आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादनिष्पद्यते त-
दन्यत् ॥१८॥

इदानीं हेत्वाभासविवेचनस्य फलमाह ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तावज्ज्ञानमुत्पद्यते तच्चात्मनि
लिङ्गम् असिद्धविरुद्धानैकान्तिकेभ्योऽन्यत् अनाभासमित्यर्थः ।
तथाहि ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं क्वचिदाश्रितं का-
र्यत्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिन्नारूपतया वा योऽहमद्राक्षं
सोऽहं स्पृशामोति, तत्र ज्ञानगतं कार्यत्वं नासिद्धं यन्निष्प-
द्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतो दृष्टेऽच विरोधा-
भावात्, न चैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगतकार्यत्वगु-
णत्वद्वारा सामान्यतो दृष्टे न ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभि-
ज्ञानन्तु भिन्नकर्तृकेभ्यो व्यावर्तमानमेककर्तृकतायां पर्यव-
स्यति न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनिवन्धप्रमेव प्रति
सन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्धयोरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । उपादा-

नोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चे-
दुपादानत्वस्य द्रव्यधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धी-
नां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः न हि पूर्वबु-
द्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य
त्वयानभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च कालान्तरस्मृतौ
प्रतिसन्धाने वाऽसामर्थ्यात्, आलयविज्ञानमन्तानः प्रवृत्तिवि-
ज्ञानसन्तानादन्य एव स्मर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स
यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारू-
पश्चेत् तदा पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चि-
त् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभवः
अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र यदि प्रवृ-
त्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञा-
नानामुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपादान-
ताव्याप्तत्वाग्निमित्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् त-
र्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात्,
प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमु-
पादीयत इति चेत् तर्हि किमपराद्वयव्यवसंयोगादिभिः,
व्यासज्यवृत्तितायास्त्वयाप्यभ्युपगमात् तस्माज्ज्ञानेनाश्रयत-
याऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा नित्या बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन ग-
मयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते
“आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्वं
यच्चयोच्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पक्षः ।

याभिधानं, तच्चात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम् अन्यदेव त्वदभ्युप-
गतादन्तः करणादित्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्ग-
मिति भावः ॥ १८ ॥

+प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र
लिङ्गम् ॥१९॥

आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।

प्रत्यगात्मनोति स्वात्मनोत्यर्थः, इच्छाद्वेषजानते प्रवृत्ति-
निवृत्तौ प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके
शरीरकर्म्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथा च परशरीरे चेष्टां
दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत्, स च
प्रयत्नआत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नव-
दिति परात्मानुमानम् ॥१८॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेद्वतीयाध्यायस्या-

द्यमाह्निकम् ।

द्वितीयान्हिकम् ।

+आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽ
भावश्च मनसो लिङ्गम् ॥१॥

हेतुहेत्वाभासविवेकः आह्निकार्थः । इदानीमात्मपरी-
क्षाशेषं वर्तयिष्यन् उद्देशक्रमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतार-
यन्माह ।

मनोगतिमात्मनो लिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञान-
 करणत्वेन सूक्ष्मत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं
 मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये सम्बध्यते
 स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मेन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञानस्य भावः
 उत्पादः, असन्निकृष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तन्मन इत्यर्थः
 ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मात्वादेव ज्ञानायौगपद्यमुपपद्यते
 किञ्च मनो विभू विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानास-
 मवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शान्त्यन्ताभाववत्त्वा-
 दाकाशवदित्यादि वैभवमाधकं प्रमाणमिति चेत् मैवं यदि
 मनो विभू स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकृष्टात्ततः सर्वेन्द्रियकमेक-
 मेव ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधान्नैवमिति चेन्न न हि सामग्री
 विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरो-
 धाय विभ्येत्, चित्ररूपवत् चित्रकारमेव वा स्यात्, भवत्येव
 दीर्घशङ्खुलीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्,
 तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्ये मोति कथमनुव्यवसाय
 इति चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्मृत्युपनीतज्ञानेषु
 यौगपद्याभिमानात्, व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न
 उक्तात्तरत्वात्, बुभुक्षाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्षाया
 सर्वविषयकसर्वोदयप्रसङ्गात् बुभुक्षाया अपि अभिमतार्थग्रा-
 हीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्या-
 न्यथानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः, ततो धर्मग्राहकमानवा-
 धिताः वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे

वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणाम-
समवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तथापि सु-
खादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुका-
र्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात् तथा च निमित्तवन्दनाद्य-
वच्छेदादधिकदेशेपि जननाविरोधात्, ममापि निमित्तस-
मवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्म-
ना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽसाविति
चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनोभाष्यविरु-
द्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधी-
नत्वात् अजयोस्तु तदभावादिति दिक् ॥ १ ॥

+तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपल-
ब्धिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यस्मिन्सिद्धं
तत्करणतया तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह ।

यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणत्वात् क्रिया-
वत्त्वाच्च द्रव्यम्, यथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनोगुण-
त्वाद् द्रव्यं, न हि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादक-
त्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात् किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रि-
यकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदितोन्द्रि-
यत्वेन मनःसिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्र-
यत्वमित्ययन्नसिद्धमेव मनसो द्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्याना-
श्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनाश्रितत्व-
मिति ॥२॥

+प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥३॥

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह ।

मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्निति शरीरे बहूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् यत्तु नर्त्तकीकरचरणाङ्गुलीषु युगपत् कमन्दर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवश्ययोग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे हे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसस्तित्तो गृह्य इति ज्ञानद्वय-यौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति, द्वित्रिच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयवद्वये कर्म खड्गाद्यभिघाताद्वा मनस आशु सञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पण्डमनोन्तरग्रहणाद्वा । यत्तु मनीऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौगपद्ये इति यत् तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् ॥ ३॥

+प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियोन्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥४॥

इदानीं क्रमलङ्घनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन्नाह ।

प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि तथाहि शरीरान्तश्चारिणि समीरणे प्राणापानलक्षणेऽर्ध्वाधोगती उत्क्षेपणावक्षेपणे सुषलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद् भवतः स नूनमात्मा, न हि तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, नच विरुद्धादिक्रियोर्वायोः सलिलयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुटकारादौ वा तिर्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वमधो वा प्रेरयति, सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोर्ध्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सद्भावात् स एव स्त्रीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः तथाहि निमेषस्तावत् अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म एते च कर्मणो नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्यते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात् तथाऽक्षिपक्ष्मवर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते, एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्यं वृद्धिस्ततश्च भग्नसंरोहणादि लक्षयति । तथाच यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्माणं करोति, लघीयो वा गृहं वर्द्धयति यथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारादिना वृद्धिमुपचयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना प्ररोहयति भग्नञ्च

करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव देहस्याप्यधि-
 ष्ठाता सिध्यतीति, एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथाहि मन-
 स्तावन्मूर्त्तमणुवेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतवि-
 षयग्राहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा
 च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा
 गृहकोणावस्थितो दारकः कन्दुक लाक्षागुटकं वा गृहाभ्य-
 न्तर एव इतस्ततः प्रेरयति, ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपति-
 दारकी वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीर-
 मेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गौरोऽहं
 स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः यत्तु
 बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धक्ये वा स्मरति तत्र चैत्रमैत्रवच्छ-
 रीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति तत्र
 चैत्रमैत्रयोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमा-
 रभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुप-
 पत्स्यत इति तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रस-
 ङ्गः, तत्र शरीरभेदग्रहो बाधक इति चेत् वृद्धेन बालशरीरा-
 द्भेदेनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्ध-
 पितृकस्य बालस्य शरीरभेदाग्रहस्यापि सत्त्वात् मम शरीर-
 मिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य मानात्, ममात्मेत्यत्रा-
 पि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्थौपचारिकत्वात् राहोः शिर-
 इतिवदभेदेऽपि षष्ट्युपपत्तेः, हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्या-
 त् शरीरस्यान्यान्यत्वात् पातकमिच्छतो भूतचैतनिकस्य कृ-
 तहानमङ्गताभ्यागमश्च दोष इति दिक् । इन्द्रियान्तरविका-
 रात् खलुपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविलस्य वा रूपविशे-

सहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य
रसगर्भिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंभवः, स च नामूरसानुमिति-
मन्तरेण, अनुमितिर्न व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण, सा च न संस्कारं
विना, स च न व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनम-
न्तरेणेति इयं ज्ञातपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारण-
भूता सम्भवतीति तथाच गौतमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरवि-
कारात्” इति । सुख॥दयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि द्रष्टव्याः ।
तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा कार्यवस्तुत्वात्
गुणत्वाद्वा रूपादिवदितीतरबाधसहकृतं सामान्यतो दृष्टमेव
अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्या-
द्यष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरि-
क्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत्र तु प्रथमं न
वाधावतारस्तत्राष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्य-
मिति विभागः, व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिर्निति
तु तुच्छं, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकार-
त्वात् अन्यथा द्वाणुकं कार्यानाश्रितं सत् क्वचिदाश्रितम्
अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकासन्देहानुमिति
र्न स्यात् ॥४॥

+तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्यातं ॥५॥

ननु सिध्यतु आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च
द्रव्यमित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नि-
त्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणत्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्मा
ऽपीत्यर्थः ॥५॥

+यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥६॥

पूर्वपक्षमाह ।

सन्निकर्षे सति अयं यज्ञदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा वक्त्रिणा प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ॥६॥

+सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥७॥

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतो दृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति न हि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षो आह ।

सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत्र आत्मत्वेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां क्वचिदाश्रितत्वमात्रं सिध्येत् तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ॥७॥

+तस्मादागमिकः ॥८॥

तत् किं योऽपहृतपाप्मा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्य स एवाह ।

आगममात्रं सिद्ध एवात्मा नन्वनुमेयः दृष्टसामान्यतो दृष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्वमतन्वम्, दृष्टं हि भूतदशकनदीस-

न्तरणानुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारिज्ञानम् ॥ ८ ॥

+अहमितिशब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९

तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह ।

नागममात्रं प्रमाणमात्मनि किन्तुहमितिपदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्म-सिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्व्यावृत्तेरित्यर्थः । न हि भवत्यहं पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अथं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्यानिरुक्तेः मम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च नन्विदमपि सामान्यतोऽदृष्टमेव तच्च विशेषार्थवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्पदेऽहन्तृमात्मत्वमेव प्रकारः तथा च पक्षधर्मतावलादेवाहन्तृस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतो दृष्टादपि बाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः यच्चोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किमनेनेति तदयुक्तम् न हि मननमन्तरेण सङ्कशकस्याश्रद्धामलक्षालनम्, न च तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनाधिकारः, न च निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्त्वसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनोसाक्षात्कारः न हि शब्दमानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्मोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्म-

नि कथं सङ्केतग्रह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्तयात्मग्रह' कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्यय' नह्ययमवस्तुक' सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्याधि निश्चितवस्तुकत्वात्, न लैङ्गिक', लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापिशब्द', तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि क्वचिदनाभासविषयोऽपि नह्यप्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते ॥८॥

+यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥९०॥

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इतिशब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे तत्प्रत्ययान्तम्, अन्वक्षमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः ॥१०॥

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥९१॥

अत्र सिद्धान्तग्राह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामग्रीके सति एक एव एकवैषयिक एव प्रत्यय', प्रत्यय इति निरस्त-समस्तविभ्रमाशङ्कित्वमाह, कुत एव मित्यत आह दृढत्वात्,

प्रमाणसंज्ञेनान्यथाभावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात् तत्र दृष्टान्त-
माह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरात्तीयप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं ब-
लाकालिङ्गेनापि तदनुमानं तदुक्तं “प्रत्यक्षपरिकलितमप्य-
नुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इति, इदमत्राकूतम् यद्या-
त्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि अहं गौर-
अहं कश्च इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा स्थे-
मानमासादयति विद्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन
अनन्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरमुत्पद्यमानं पूर्वज्ञानमेव स्थिरी-
करोति । किञ्च “ओतव्यो मन्तव्य” इत्यादिविधिबोधितस्या-
त्ममननस्य इष्टसाधनत्वावगतौ अनुमित्तस्याऽवश्यमात्मानु-
प्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे साक्षात्काराभावेऽ-
पवर्गासम्भवादिति भावः । अहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति
प्रतीतिद्वयोभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनोद्यत्वं सूचयितुम्॥११

+देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युप-

चाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥१२॥

ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो
गच्छतीतिगमनसामानाधिकरण्यभानमनुपपन्नमित्यत आह ।

अस्ति हि अहं गौर-अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च
मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसा-
मानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य
यथार्थत्वात् ग्रथपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवद-
त्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगो तथार्थ एव च प्रत्ययः तथा-

पि देवदत्तपद तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत् तदौपचारिकी
बोद्धव्यः ॥१२॥

+सन्दिग्धस्तूपचारः ॥१३॥

अत्र शङ्कते ।

तु शब्दं पूर्वपक्षद्योतकं । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति
प्रत्ययं प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क्व मुख्यः क्व वौपचारिक इति
सन्देहः ॥१३॥

÷अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्रा-
भावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥१४॥

समाधत्ते ।

अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये च प्रत्ययोऽर्था-
न्तरप्रत्यक्षं अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वा-
त्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्म-
न्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात्
तदा वहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मा-
नसश्चायमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि
जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यत् इच्छाम्यह-
मिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो मनसा विषयोकर-
णात्, नायं लैङ्गिकी लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमान-
त्वात्, न शाब्दः शब्दाकलनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, त-
स्मान्मनस एव मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्ते-
रिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे स्यात्, स्वा-

त्मनि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मन
परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशे-
षगुणोपग्रहेण तस्य योग्यत्वात्, न केवलात्मन इदं शीलं किन्तु
द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणापग्रहेणैव प्रयत्नं भव-
ति, आकाशमपि तर्हि शब्दोपग्रहेण प्रयत्नं स्यादिति चेत्,
स्यादेवं यदि शब्दं द्रव्यग्राहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत्
स्यात्, आत्मनोऽपि नीरूपत्वतुल्यमिति चेत् वहिर्द्रव्यमात्र
पव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्त्रत्वात् प्रत्यगित्ययं शब्दोऽ-
न्यव्याहृतमाह ॥१४॥

•देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्ताव-
च्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥२५॥

पुनः शङ्कते ।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्र-
त्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचा-
रात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स चोपचार
आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कृशः सोभागिनोऽहं पुन-
रुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चोपचारेण समन्वयितुमश-
क्या इत्यर्थः ॥१५॥

•सुन्दिग्धस्तूपचारः ॥१६॥

सिद्धान्तमाह ।

तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति उपचारोऽयमाभिमानि-
कः किन्तु शरीर एवायमहम्प्रत्यय इति यदुक्तं तच्चापि सन्दे-

ह एवेत्यर्थं तथाच प्रत्ययस्योभयस्यापि कूटसाक्षित्वेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्ने क्रियमाणे निमीलिताक्षस्याप्यहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने वहिरिन्द्रियागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरपेक्ष्येण च न स्यात्, अहं क्लेशः स्थूलो वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनाऽपि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिंहनादवादिदं गहनमिति वत्, अहन्तुमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमिति वत् ॥१६॥

***न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयो-
ज्ञानं विषयः ॥१७॥**

सिद्धान्तमुपपन्नं ह्यत्राह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथाच यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जानेयते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादप्येवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥१७॥

*अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरे-
काव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥१८॥

नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा
आकाशवत्, तथाचाहं लक्षो गौर इति बुद्धेः; शरीरमेव वि-
षयो वाच्यः, क्वचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथा-
प्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समारीप
इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोष्णं सुरभिजलम् इत्याश्रयम-
न्तरेण प्रतीयमानयोरौष्णप्रसौरभयोर्जले समारीपः, न त्वेत-
दनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्,
तथाऽहमित्यप्यहन्तुं शरीर एव रास्तवम्, सुखादिकन्तु क-
दाचित्तचारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं तास्येव सु-
भाद्याधारत्वेन यत् कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि
ग्रह इत्यत आह ।

अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको
न शब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि
धायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्वाध-
कमुक्तं तद्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वा-
नेकद्रव्यरत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरे-
णापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु ना-
स्तीत्यत आह शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरिति
यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारो निय-
तस्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य

सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावता प्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमितैतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञान शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमीलिताक्षस्य यदुत्पद्यते तन्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकाव्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि अन्यगौरवभिया त्यक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि ॥१८॥

+ सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ११

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।

एक एव आत्मा चैत्रभैचादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिध्येदात्मभेदः, न च तदस्ति, यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः, पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेवैव दिक् ॥१९॥

•व्यवस्थातो नाना ॥२०॥

सिद्धान्तमाह ।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः
यथा कश्चिदाद्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी, कश्चिद् दुःखी,
कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिन्नीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित्
जाल्म इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरेणानुपपद्यमाना साध-
यत्यात्मनां भेदम्, न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभे-
देन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैत्रमैत्रादिदे-
हभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं कालभेदेन विरुद्धधर्माध्याससम्भवात् २८

***शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥२१॥**

प्रमाणान्तरमाह ।

शास्त्रं श्रुतिः तयाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि
“वेदब्रह्मणो वेदितव्ये” इत्यादि तथा “हा सुपर्णा सयुजा स
खाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते” इत्यादि ॥२१॥

इति श्रीशाङ्करे कणादसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये पृथमाह्निकम् ।

+सदेकारणवन्नित्यम् ॥१॥

पृथिव्यादीनां नवानामुद्देशं लक्षणपरीक्षां निर्वर्त्य प्रक-
तेर्मूल कारणतां साङ्ख्याभिमतान् निराचिकीर्षुः परमाणूनां
मूलकारणत्वं पृथिव्याद्यन्तर्भावञ्च सिषाधयिषुर्नित्यत्वसामा-
न्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदसंस्कारात् तदेवं घटादीनां व्यवच्छेदः तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह सदिति सत्तायोगीत्यर्थः । समवायविशेषपदार्थयोः सत्ताकार्यसमवाय एव सत्तायोगः सामान्यान्तरस्य सत्तायाश्च सत्प्रत्ययविषयतैव सत्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुस्वरूपमात्रनिबन्धन इत्यन्यदेतत् न चान्यत्रापि तथैवास्तु किं सत्तयेति वाच्यम् अनुगतमतेस्तत्सिद्धेरुक्तत्वात् ॥ १ ॥

***तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥२॥**

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौतमीयं सूत्रम् “व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्” इति, अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्पणयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं सङ्ख्याविशेषाभावात्तयोरप्यनुपपत्तेः, प्रत्ययावधिः स्यादिति चेत् अन्तर्ग्रस्य कस्यचिन्निरवयत्वे प्रलयस्यैवानुपपत्तेः, अवयवविभागविनाशयोरिव द्रव्यनाशकत्वात्, विभागश्च नावधिः तस्यैकाग्र्यत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरवयवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च त्रसरेणुरेवावधिः, तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वादनैकद्रव्यवत्त्वाच्च, महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कारणत्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्य कारणत्वमवेत्, न च त्रसरेणोरवयवा एव परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वा-

नुमानात् तन्नुवत् कपालवच्च तस्मात् यत् कार्यद्रव्यं तत् सा-
वयवम्, यच्च सावयवं तत् कार्यं द्रव्यम्, तथाच यतोऽवय-
वात् कार्यत्वं निवर्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपर-
माणुसिद्धिः वदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “सा च त्रिविधा नित्या
चानित्या च” इति ॥२॥

*कारणभावात् कार्यभावः ॥३॥

इदानीं परमाणौ रूपादिसिद्धये प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सद्भावात् कार्यं सद्भावः कारणगुणपू-
र्वका हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथादर्शनादित्यर्थः ॥३॥

*अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥४॥

इदानीं सर्वानित्यतावादिनिराकरणायाह ।

विशेषत इति षष्ठ्यन्तात्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेध-
स्तदा स्यात् यदनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ्
उत्तरपदार्थनिषेधार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति
स्यात् भवति च ततो नित्यमस्तीति सिद्धम्; यद्वा अनित्य
इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्र-
तिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रतिषेधो न सिध्यति सि-
द्धसिद्धिप्रतिहतत्वात् सूत्रश्चैवं योजनीयम् अकारः स्वतन्त्र
एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः” इति तथा
चानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं
तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च
न सम्भवतीति शेषः ॥ ४ ॥

*अविद्या ॥५॥

ननु परमाणुर्न नित्यः मूर्त्तत्वात् घटवत् एवं रूपवत्तर-
सवत्त्वादयः प्रत्येकं हेतव उन्नेयाः एवं षट्केन युगपदयोगा-
त् परमाणोः षडंशतां तथाच सावयवत्वात्, अव्याप्यवृत्तिसं-
योगाश्रयत्वात् । किञ्च परमाणोर्मध्ये यद्याकाशमस्ति तदा
सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम्, अथ नास्ति, तदाकाशस्यासर्वग-
त्वप्रसङ्गः । किञ्च छायावत्त्वात्, आवृत्तिमत्त्वात् । अपिच
यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिक्षणिकत्वसाधकानुमानादपि
परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तदा
कथमुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत आह ।

परमाणोरनित्यत्वाविषया सर्वाप्यनुमितिः अविद्या स्व-
मरूपा आभासप्रभवत्वात् आततो धर्मिग्राहकमानबाधः
सर्वत्र विपक्षबाधकप्रमाणशून्यत्वाद्वाप्यत्वासिद्धिः क्वचित्
स्वरूपासिद्धिरित्यादि समानतन्त्रे ऽन्वेष्टव्यम् ॥५॥

*महत्पनेकद्रव्यवत्तात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥६॥

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूपव-
त्त्वस्पर्शवत्वादयश्चैन्द्रियकत्वप्रयोजकास्त्वयैवोपपादिता इत्यत
आह ।

महति महत्ववति द्रव्ये महच्छब्दात् परिमाणवाचका-
त् गुणवाचकानां भतुपो लोपात्, अनेकद्रव्यवत्वादिति अ-
नेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदनेक-
द्रव्यवत् तद्भावस्तस्मात् सनेकद्रव्यवत्त्वात्, एवं सति वायुरपि
प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं रूपाच्चेति उद्भूतादनभिभूतादिति व-

क्ष्यते, उपलब्धिरिति वहिरिन्द्रियेणेति शेषः तथाच परमाणोर्महत्वाभावादनुपलब्धिरित्युक्तं भवति, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम् अवयवबहुत्वाधीनमहत्वाश्रयत्वं वा । न च महत्वेनैवानेकद्रव्यवत्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु जनकेन जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्वयव्यतिरेकग्रहेऽन्यथासिद्धभावात् अन्यथा भ्रमणादिना दुष्ण्णादीनामन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वोत्कर्षात् प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरादाविति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र सम्भवाद्भिनिममनाविरहात् किञ्च मर्कटकीटसूत्रजाले हस्तचतुष्टयादिमिति दूरादप्रतर्क्षे मर्कटमात्रप्रतर्क्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव महत्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्तमानत्वात् एवं सूक्ष्मतनुघटितपटादौ दूरत्वे महत्त्वोत्कर्षेऽपि स्वल्पपरिमाणमुद्गरादिप्रतर्क्षे द्रष्टव्यम् ॥६॥

+सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः ॥७॥

नन्वेवमपि मध्यन्दिनीलकाप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मेर्वीर्योर्वा स्पर्शसमवायेन रूपसमवायिनोमहतश्चोपलब्धः स्यात् अत आह ।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च विवक्षितः । तेन यद्यपि वायौ य एव स्पर्शसमवायः स एव रूपसमवायः तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपातप्रन्ता-

भावसत्वात् चान्नुषे च रश्मीं रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति
मध्यन्दिनोल्काप्रकाशे च रूपसंस्कारो रूपानभिभवो नास्ति
इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं ग्रीष्मोष्णभर्जनकपालानलकन-
कादिषु रूपसंस्कार उन्नेयः । वृत्तिकृतस्तु रूपञ्चरूपसंस्कार-
श्चेत्येकरूपपदलोपः तेन रूपाभावाद्वायोरनुपलब्धिः रूपसं-
स्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपलब्धिरित्याहुः ॥ ७ ॥

+अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपो-
पलब्धिः ॥८॥

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुलिङ्गतयोद्वा-
तसङ्गत्या वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणं समाप्य उपोद्घातेन गुण-
प्रत्यक्षताप्रकरणं वर्त्तयिष्यन्नाह ।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं
रूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्वाणुकस्य
च रूपं गृह्यतेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं
भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य
तदनेकद्रव्यं चसरेणुप्रभृति तत्समवायात् घटादयोऽप्यवयव-
हयारब्धाः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ रूपत्व-
विरहात् चानुपलब्धाभावः चान्नुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात्
उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः । नन्वेवं शुक्लत्वसुरभित्वकटुत्वादिभिरपि परापरभा-
वानुपपत्तिरेव तत्तद्व्याप्यतन्नानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम्
उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्य-

गुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपाधिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवभाव एव उद्भव इति केचित् तच्चिन्ताम् अनुद्भवस्याप्येवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियविशेषगुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वपत्तिः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तुल्यम्, विशेषगुणेष्वेकैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजाती परापरभावानुपपत्तिर्न दोषायेत्यपि वदन्ति ॥ ८ ॥

+तेनरसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्यख्यातम् ॥९॥

स्पर्शातिरिक्तानां रूपमामानाधिकरण्यमेव बहिरिन्द्रियग्राह्यताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसामग्रोमभिधाय तामन्यत्रातिदिशन्नाह ।

तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वाद्रूपोपलब्धिस्तथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्षणात् रसोपलब्धिः एवमितरत्रापि योज्यम् अनेकद्रव्यसमवायश्चातिदेश्यः घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणामनुद्भवाद्गन्धरसस्पर्शानामग्रहणम्, पाषाणादावनुद्भवाद्गन्धरसयोः तद्गन्धानि तयोरूपलब्धात्, तयोः पाषाणादावुपलब्ध एव न तु स्पष्ट इत्येके । विभक्तावयवाप्यद्रव्यरूपानुद्भवात्तदग्रहणम् एवं रसस्यापि, उष्णजले तेजोरूपस्यानुद्भवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् विततकर्पूरचम्पकादौ रूपरसस्पर्शानामनुद्भवादनुपलब्धः । कनकादौ रूपमुद्भूतमेव शुक्लत्वभास्वरत्वे परमभिभूते रूपमप्यभिभूतमित्येके कनकग्रहणन्तु रूपान्तरसाहचर्यात्, अभिभवश्च बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं न तु बलवत्स-

जातीयसम्बन्धमात्रम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याप्यग्रहणनि-
रूप्यतया अग्रहणस्यैवोपजीव्यत्वात् न चाग्रहणप्रयोजकत्वेन
बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रागभावस्य
तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् ग्रहणध्वंसस्य च तत्रा-
भावात्, तवापि तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमनु-
पपन्नमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे दुर्ब-
लत्वे वा तादृशसम्बन्धसत्त्वे वा ग्रहणाग्रहणे एवं प्रयोजके
इति स एवाभिभवपदार्थः ॥ ९ ॥

•तस्याभावादव्यभिचारः ॥१०॥

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिकर-
णञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावान्न
गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्
प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं
प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जातीनाम् अव्यभिचारो नियम
एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं तत्रैव बाह्यैकैकेन्द्रियग्रा-
ह्यत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्फुट-
त्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वल्लभाचा-
र्यैः स्पर्शनमुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

+संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभा-

गौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवा-

यात् चाक्षुषाणि ॥११॥

एवमेकैकेन्द्रियग्राह्यानभिधाय द्वौन्द्रियग्राह्यानाह ।

एतेषां चाक्षुषत्वे स्पर्शनत्वे वा परस्परानपेक्षत्वसूचना-
यासमाप्तः । यद्यपि महत्त्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परिमाण-
त्वेन, चकारः स्नेहद्रवत्ववगानामुपसंग्रहार्थः, चाक्षुषाणीति
स्पर्शनत्वमप्युपलक्षयति यद्वा चकार एव चाक्षुषाणि चेत्य-
त्रापि योज्यः । सङ्ख्या इति बहुवचनम् एकत्वादिकाः सर्वा
एव सङ्ख्याः संगृह्णाति, एकत्वं सामान्यमेव न तु गुण इति
चेत् तद् यदि द्रव्यमात्रवृत्तिस्तदा द्रव्यत्वेन सहान्यूनानति-
रिक्तवृत्तित्वम्, अथ गुणकर्मणोरपि वर्तते तदा सत्तया सहा-
न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, कथं तर्हि गुणादावप्येकत्वादिप्र-
त्यय इति चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या
सम्यगैकत्वप्रत्ययो वा । तदेतदेकत्वं नित्यद्रव्येषु नित्यम् अ-
नित्येषु च कारणैकत्वासमवायिकारणकम्, द्वित्वादिकन्तु
अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धिश्च नानैकत्वसमूहालम्बनरूपा
सजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चाक्षुषा सन्निकर्षे ॥ ११ ॥

+अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥१२॥

एतावन्तेष्वेव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्तमानानि कर्मपर्यन्तानि सङ्ख्यादी-
न्यचाक्षुषाणि न स्पर्शनानीत्यपि द्रष्टव्यम्, अप्रत्यक्षाणीति
नोक्तम्, तथा सत्यात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥१२॥

*एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्या-

ख्यातम् ॥१३॥

रूपादीनामेकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं सङ्ख्यादीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं सुखादीनां मानसत्वं तथा च सत्तागुणत्वयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमायातमित्याह ।

व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता व्यक्तयश्च यथा-यथं यदि सर्वेन्द्रियैर्गृह्यन्ते तदा जात्योरपि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वं पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे चतुर्थाध्यायस्या-
द्यमाङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

+तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥१॥

स्पर्शवत्द्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमाणुपरीक्षानन्तरं कार्यद्वारा स्पर्शवन्तमेव द्रव्याणिपरीचिच्छुराह ।

तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत् क्रियावदन्तर्भावविवक्षितम् उपाधिभेदः, न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः, ईन्द्रियत्वञ्च ऋत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा, नक्तञ्चरनयनरश्मिस्तु तेजोन्तरमेव चक्षुष्ट्वे तु शब्दरूपेतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति देयम्, नत्विन्द्रियत्वं जातिः, पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । विषयत्वञ्च यद्यपि प्रतीय-

मानभोगसाधनत्वम्, तच्च लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव
द्रव्यगुणकर्मसामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधात्
लौकिकसाक्षात्कारविषयकार्यद्रव्यत्वम्, पृथिव्यादिकार्यद्र-
व्यं त्रिविधमिति हि सूत्रम्, तथाचविषयत्वमपिनजातिः॥१॥

+प्रत्यक्षाप्रत्यक्षोर्णां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात्
पञ्चात्मकं न विद्यते ॥२॥

इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं नि-
राकर्तुमाह ।

गन्धस्नेहपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि श-
रीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायु-
वनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति
दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति
शेषः । स्नेहपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगतता एव, चातु-
र्भौतिकोऽप्येवम् । नन्वस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्र-
त्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य गु-
णस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद् यदि पृथिवीजलाभ्या-
मारम्भः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् एवं पृथि-
व्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामगन्ध-
मरसमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम् ॥ २ ॥

+गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्रयात्मकेम् ॥३॥

एतदेवाह ।

पृथिव्यग्नेजसां प्रत्यक्षाणामिवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति

एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न चरात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतत्रयारम्भमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

+अणुसंयोगस्तत्रप्रतिषिद्धः ॥४॥

कथं तर्हि कस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलभ्य इत्यत आह ।

मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपपृष्ठशक्तया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरण्वोर्द्रव्यं प्रत्यक्षमवायिकारणं संयोगो नैष्यते, तथाच तदुपपृष्ठत्वात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलभ्य इति तर्हि किम्प्रकृतिकमिदं मानुषशरीरमित्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते “पार्थिवंतद्विशेषगुणोपलब्धेः” पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः ॥ ४ ॥

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥५॥

शरीरं विभजते ।

तत्र पार्थिवाप्यादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते द्विविधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वम् । अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च, अयूते हि “ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः” इति । कारणमन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनिः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उष्मजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽस्मदादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं

जरायुजकण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां गर्भाशयस्य जरायुत्वात् पक्षिसरोसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात् सर्पकोटमत्स्यादयोऽपि सरोसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवनमरणस्वप्नजागरणभेषजप्रयोगवीजसजातीयानुकूलोपगमप्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति वृद्धिचतुर्भग्नसंरीहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमोत्पद्यस्ति ।

“नर्मदातीरसम्भूताः शरलार्जुनपादपाः ।

नर्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्” ॥ इत्यादि “श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कटध्रादिसेवितः” ।

इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

+अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥६॥

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

+धर्मविशेषाच्च ॥७॥

ननु परमाणूनां कर्मविना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवटात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिप्रक्रमेण अयोनिजं देर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्मविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनामुभजानां मशकादीनां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥७॥

+समाख्याभावाच्च ॥८॥

देवर्षोणासयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह ।

समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धा, तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः अहङ्कारिभ्यः सम-
भवदङ्गिरा इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्तप्रयोनिजानि
शरीराणि देवर्षोणामिति ॥८॥

+संज्ञाया आदित्वात् ॥९॥

प्रमाणान्तरमाह ।

सर्गादौ 'या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा
ज्ञायते अस्त्ययोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो माता-
पितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः ॥९॥

+सन्तप्रयोनिजाः ॥१०॥

उपसंहरति ।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

+वेदलिङ्गाच्च ॥११॥

उपसंहृतेऽतिदार्ढ्यार्थं प्रमाणान्तरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्ग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्रा-
ह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि
ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतप्यत
प्रजाः सृजेयमिति स सुखतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां राज-
न्यमूर्ध्वां वैश्यम् पद्मां शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य
सुखमासीत् बाह्व राजन्यः कृतः ऊरु तदस्य यवैश्यः पद्मां
शूद्रोऽजायत” इत्यादि, तदेवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवश-

रीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव शुक्रशोणि-
तयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पार्थवीयानारम्भात्
इन्द्रियन्तु पार्थिवं घ्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जलाद्यनभि-
भूतैः पार्थिवभागेरारब्धं घ्राणम्, घ्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्ज-
कत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् मृगमदगन्धव्यञ्जककुक्कुटोच्चार-
वत्, एवं रसनमाप्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् सत्तुरमाभिव्यञ्जकसलिलवत्, एषश्चक्षुस्तैजसं रसा-
द्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादालोकवत्, त्वगिन्द्रियं
वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्ग-
सङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकवज्रजनवत् । विषयस्तु पार्थिवो
मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो मृ-
द्विकाराः, अद्रिमणिहीरकगैरिकादयः पाषाणाः स्थावरास्तृ-
णौषधिवृक्षगुल्मलतावतानवनस्पतयः । आप्यास्तु विषयाः स-
रिरसमुद्रहिमकरकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिव्योद-
र्याकरजभेदाच्चतुर्विधः । भौमं काष्ठेन्धनप्रभवम्, दिव्यम्
अविन्धनं विद्युदादि, उदर्यम् अन्नादिरसार्जनक्षमं जाठरम्
आकरजञ्च हिरण्यादि, वायवीयस्तु विषयः उपलभ्यमानस्पर्-
शश्चतुर्विधः वायुः, वायोश्चतुर्थः कार्यः प्राणाख्यः शरीरे रसमल-
धातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां
लभत इति ॥ ११ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमान्हिकम् ।

+आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥१॥

कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्ननिष्पाद्यकर्मपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः । तत्राप्युत्तरेण प्रकरणम्, अथ प्रयत्नसिद्धोत्तरेण प्रकरणम्, पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीनकर्मप्रकरणञ्च । चेष्टाविशेषमधिकृत्याह ।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म. तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंगोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्चेष्टात्वात्स्नासमवेतत्वातिरिक्तस्पर्शवदन्यप्रयत्नजन्यक्रियायावा ॥१॥

+तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म ॥२॥

हस्तोत्तरेण मुषला तदधीनं मुषलोत्तरेण पणमाह ।

चकारिण गुरुत्वं निमित्तकारणान्तरं समुच्चिनोति तथेति तादृशमुत्तरेण पणरूपमेवेत्यर्थः । यद्वा तथा हस्तसंयोगादुत्तरेण प्रयत्नवदात्मसंयोगादित्यर्थः अत्र च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे ॥ २ ॥

+अभिघातजे मुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥३॥

उदूखलाभिहतस्य मुषलस्याकस्माद् यदुत्पतनं जायते
तत्र कारणमाह ।

अत्र यद्यपि मुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोप्यऽस्ति
तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव
असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति
प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुषल-
स्यैवाकस्मिकमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य
धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत्
इति भावः ॥ ३ ॥

+तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥४॥

मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभि-
धातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुं-
माह ।

मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रय-
त्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसू-
त्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ॥ ४ ॥

+अभिघातान्मुषलसंयोगाद्गुस्ते कर्म ॥५॥

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह ।

यथा मुषले उत्पतति मुषलमुखस्य लोहमुत्पतति तथा
हस्तेऽपि तदोत्पतति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः
संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पतती मुषलस्य पटुतरेण कर्म-
णा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुषले संस्कारो जनितस्तत्क-

तं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्ते ऽ-
प्युत्पत्तनं न तु तदुत्पत्तनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकार-
णम्, अवशो हि हस्तो मुषलेन सहोत्पत्ततीति भावः ॥५॥

+आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥६॥

ननु शरीरे शरीरावयवे वा कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदा-
त्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्वयानुपपत्ति-
रेवोपचारबीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य
यत् कर्म तत् हस्तमुषलसंयोगात्, चकाराच्च वेगसमुच्चयः,
हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचा-
रो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्देगवन्मु-
षलादिहस्तसंयोगोयथावातुलस्यशरीरावयवकर्मतिभावः ॥६॥

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥७॥

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते ।

संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्ध-
काभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगफ-
लिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः
संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः, प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः
काण्डादौ क्षिप्ते संस्कारः एव पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे
गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विषादेरन्तरी-
क्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्वादिरेव वा प्रतिबन्धकस्ते-
षामपि संयोगपदेन संग्रहः ॥ ७ ॥

+नोदनविशेषाभावान्नोद्वं न तिर्यग्गमनम् ॥८॥

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य क्वचि-
दूर्ध्वं क्वचिच्च तिर्यग्गमनं कथं भवेदित्यत आह ।

गुरुत्ववतीऽपि लोष्टकाण्डादेर्यदूर्ध्वं तिर्यक् च गमनं त-
न्नोदनविशेषात् तीव्रतरान्नोदनात् तथाच फलपक्षिवाणादौ
संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत्पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति
तेन न तिर्यङ्नवोर्ध्वं गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

+प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥९॥

+नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥१०॥

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्यक् ऊर्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारण-
कः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववती द्र-
व्यस्य लोष्टादेरूर्ध्वं तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरो-
त्क्षेपणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

+हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥११॥

उदूखलाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत् कर्म उत्पन्नं
तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तु-
ल्यतां बालकस्य क्रीडाकरचरणादिचालनं यत्तत्रातिदिशति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव त-
थापि हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्यपापहेतु
रित्यतिदेशार्थः ॥ ११ ॥

*तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥१२॥

इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्मणि यत्र न पुण्यपापहेतुत्व
तत्र दारककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य
विस्फोटे वह्निक्लृते जाते सति तस्याततायिनो बधानुकूलेन
प्रयत्नेन हस्तादौ यत् कर्मजनितं तच्च पुण्यहेतुर्न वा पाप-
हेतुः यथाहुः ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमुच्छति” ॥

“अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहा ।

क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः” ॥१२॥

*यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥१३॥

इदानीं यत्र विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशामुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य
जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुक्लृते चलनं द्रष्टव्यमत्र ॥१३॥

+तृणे कर्मवायुसंयोगात् ॥१४॥

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराख्याह ।

दृष्टपदेन वृक्षगुल्लालता वतानादिकं सर्वमुपलक्षयति ॥१४॥

*मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम् ॥१५॥

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिमन्वितं म-

णिकांस्यादि तस्कराभिमुखं यद् गच्छति तत्र गमने मखादि
समवायिकारणम्, अदृष्टवत्तस्करात्ममणिसंयोगोऽसमवायि-
कारणम्, तस्करस्य पापं निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमि-
ति सूचीपदेन लोहमात्रं दृणञ्चोपलक्षयति तथाचायस्का-
न्ताभिमुखं यत् सूच्यादेर्गमनं दृणकान्ताभिमुखं यत् दृणस्य
गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, तददृष्टमेव निमित्त-
कारणम्, एवमन्यदप्यूह्यम्, तद् यथा वङ्गे रूध्वंजूलनं वायो-
स्तिर्यग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि ॥१५॥

***इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे**

हेतुः ॥१६॥

ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्थ्यन्तमेकमेव
कर्म नानावेति संशये निर्णयहेतुमाह ।

इषाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकूतं वेगेन गच्छतां
शरीरादीनां कुड्यादिसंयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपर-
मो दृश्यते अत्राश्रयनाशस्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्य-
मानत्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयो-
ग एव कर्मनाशक इत्युच्यते स च संयोगश्चतुर्थक्षणे जातः
पञ्चमक्षणे कर्म नाशयति तथाहि कर्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ
पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेनायुगपत्संयोग-
विशेषाः कर्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः संयोगविशेषा इति सं-
योगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमात्रस्य कर्मना-
शकत्वे कर्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् ॥१६॥

***नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च
संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥१७॥**

नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्म-
प्रकरणमारभते ।

पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्जिकया नुन्नस्येषोराद्यं कर्म
जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवायिकार-
णम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन कर्मणा समा-
नाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते सच वेगेन गच्छतीति
प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारे तत्रेष्टौ कर्म जायते तत्रासम-
वायिकारणं संस्कारः, समवायिकारणमिषुः निमित्तकारणन्तु
तोव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावदिषुपतनमनुवर्त्तमानेन सं-
स्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगे-
न कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्का-
रः कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानो
ऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमु-
त्तरञ्चेति तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्या-
यनये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्,
यत्तु युगपत् प्रक्षिप्तशरयोरिकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्द-
नोदनतीव्रत्वमन्दत्वे निमित्तम् ॥ १७ ॥

+संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥१८॥

ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्तानजनकस्तदा कदा-
चिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वा-
दित्यत आह ।

गुरुत्वन्तावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं सं-
स्कारिण प्रतिरुद्धं पतनं नाजोजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे
तदेव गुरुत्वं पतनं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्लोकाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

+नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथि-
व्यां कर्म ॥१॥

नोदनादिनिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तच्चाह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयो-
गिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शब्दनिमि-
त्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भ-
वति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति
स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते
पङ्काख्यायां पृथिव्याञ्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म
जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघाती यथाय-
थमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्त-
कारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के
कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्म दर्शनात् ॥१॥

तद्विशेषणाहृष्टकारितम् ॥२॥

ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किम-

समवायिकारणमत आह ।

तदिति पृथिवीकर्म परास्मृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि
विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन
यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्रासमवा-
यिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, सदृष्टं निमित्तकारणम्,
यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परास्मृशति विशेषो व्यतिरेकः त-
थाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्ट-
कारितमित्यर्थः ॥२॥

+अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥३॥

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।

अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्
तत् संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगा-
भावस्त्रिनिमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

+द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥४॥

तेषामेव वृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथ-
मत आह ।

क्षिती पतितानामपां विन्दूनां परस्परसंयोगेन सहज-
लावयवि स्त्रोतीरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसंसरणं
तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणा-
दप्सु समवायिकारणेषु ॥४॥

*नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥५॥

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा
गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारयन्तीतिशेषः । यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्य-
रश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वायुभिहताः सूर्य-
रश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाड्यवायु-
संयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इ-
त्युपपादनीयः ॥५॥

***नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥६॥**

ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप
ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनीदनेन आपीडनादास्कन्दनात् वा-
युसंयुक्तरश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्था-
लोऽस्या अपः कथ्यमानाः वायुनुन्नवङ्गिरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
चकाव इवाद्यंस्तत्र च उपमानं स्थालोऽस्या एवापो द्रष्टव्याः ॥६॥

+वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥७॥

ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वममनम् अभि-
तः, तत्र न नोदनाभिधातौ नवादित्यरश्मयः प्रभवन्ति तत्
कथं तदित्यत्राह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानां
मपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिकृतं सुखं
दुःखं वा येषामात्मनाम् अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायि-
कारणात् अदृष्टान्निमित्तादसु, समवायिकारणेषु तत् कर्म
भवति येन कर्मणा आप ऊर्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥७॥

***अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥८॥**

नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं लक्षणमुक्तं तादृशानामेवापा-
मूर्ध्वमधस्तिर्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादीनाञ्च शै-
त्यादसूक्ष्मविवादसिद्धम्, तत् कथं तेषां सङ्घातः काठिन्यम्,
कथञ्च विलयनमित्यत आह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणो ह्यणुकमार-
भमाणा ह्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यैरवयवैर्ह्य-
णुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन
तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे
किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजःसंयोगादिति तेजःस-
योगेन बलवता हिमकरकारम्भपरमाणूनां क्रिया क्रियातो
विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिम-
हावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविभागात् त
एव परमाणवः ह्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हि-
मकरकादीनां विलयनंतत्रचबलवत्तेजोऽनुपवेशोनिमित्तम्॥८॥

+तत्र विस्फुर्जथुर्लिङ्गम् ॥९॥

ननु बलवद्विद्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्य-
त आह ।

तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्ज-
थुर्लिङ्गं वज्रनिघोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्र-
काशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपदञ्च स्फुर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष
एव तेनानुमीयते यस्मान्मेघात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दि-
व्यन्तेजोविद्युद्रूपमनुपविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भिकाणा-
मपां द्रव्यत्वप्रतिबन्ध इति ॥९॥

+वैदिकञ्च ॥१०॥

अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः तथाहि
“आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सु-
पर्ण” इत्यादि ॥१०॥

+अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्तनोः ॥११॥

ननु विस्फुर्जथुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी
तौ च नानुभूयेते इत्यत आह ।

विस्फुर्जथुरिति शेषः अद्भिः स्तनयित्तनोः संयोगविभागौ
निमित्तकारणीभूय स्तनयित्तनोरेवाकाशेन संयोनादसमवा-
यिकारणादाकाशे समवायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयतः ।
क्वचिच्च वायुबलाहकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे बलाह-
कवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्मकारणाधिका-
रेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्, यद्वा मेघाकाशसंयोगे विभागे
वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपरमेव नोदनाभिघात-
जनितं कर्मति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ॥११॥

+पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्या-
ख्यातम् ॥१२॥

भूकर्म्यं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तत्रैवाकस्मि-
कदिग्दाहहेतोस्तेजः आकस्मिकवृक्षादिक्षीभहेतोश्च प्रभञ्ज-
नस्य कर्म यत् संजायते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायि-

कारणम्, वायुतेजसो समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तका-
रणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य द्वावृत्तिर्महोल्कादिकर्मसूचनार्था ॥२॥

+अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणू-
नां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥१३॥

अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह ।

आद्यमिति सर्गाद्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघा-
तादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिका-
रणम् आद्यसूर्ध्वज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां
ज्वलनपवनकर्माणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मन्तुमुचितं
दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पमानवकाशात् ॥१३॥

+हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥१४॥

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमत आह ।

सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसो
वैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, युगपज्ज्ञा-
नानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन
मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि क-
र्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्या-
कारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वोऽप्या-
त्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वा-
दुक्ते ॥१५॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥१५॥

नन्वेदं यदि चपलं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं

विना नात्मसाक्षात्कारो नवा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रा-
रम्भवैफल्यमत आह ।

विषयेष्वलम्प्रत्यपत उदासीनस्य वह्निरिन्द्रियेभ्यो व्यावृ-
त्तं मनोयदात्मस्थमात्ममात्रनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगु-
णप्रयत्नाभावात् कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति
स एव योगः चित्तनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति
मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः, यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभि-
धीयेते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभावसाधनत्वा-
द्योग एव दुःखाभावः “अन्नं वै प्राणः” इतिवत्, यद्वा दुःख-
स्याभावो यत्रेति बहुव्रीहिः, शरीरस्येति शरीरावच्छिन्नस्या-
त्मनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धयः तत्पदम्, अयं स योगः
यद्वात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः
तथाच प्राणवहनाद्यां कर्मणा प्राणकर्मपि जायते यद्वा जो-
वनयोनि यत्त्वदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म
जीवनयोनिश्च यत्तोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा
सुषुप्तवस्थायामपि श्वासप्रश्वासगतागतमिति भावः ॥१६॥

+अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः का-
र्यान्तरसंयोगाश्चेत्यहृष्टकारितानि ॥१७॥

ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्रा-
णमनसो यद्वा मरणवस्थायामपसर्पणः देहाद्विनिर्भवतः दे-
हान्तरीत्पत्ती तत्र पुनरपसर्पणः प्रविशतः तत्र प्रयागाभावा-
त्तदुभयमनुपपन्नम्, अशितपीत भक्षणानीयादि तस्यापि श-

रीरावयवोपचयहेतुर्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भ-
वासदशायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत
आह ।

अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुं-
सकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत् कारणे कर्मणि लाक्षणिकम्,
अपसर्पणं देहारम्भककर्मक्षये देहादेव प्राणमनसोरुत्क्रमणम्
उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अ-
श्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्सं-
योगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिका-
रणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामप्यदृष्टवदात्मसंयोगास-
मवायिकारणकत्वं सूचयति ॥१७॥

+तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुभावश्च मोक्षः१८

ननु देहान्तरोत्पत्तेरावश्यकत्वञ्चेत्तदा कथं मोक्ष इत्यत
आह ।

इदमत्राकूतं योगवलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च
सत्रासनमित्याज्ञाने ध्वस्ते तन्निबन्धनानां रागद्वेषमोहानां
दोषाणामप्रायात् प्रवृत्तेरपाये तन्निबन्धनस्य जन्मनोऽपाये
तन्निबन्धनस्य दुःखस्यापाय इति तावद्वस्तुमतिः, तत्र योगि-
नां योगजधर्मवलेन तत्तद्देशकालतत्तत्तुरगमतद्गजभुजङ्गवि-
हङ्गमादिदेहोपभोग्यसुखदुःखासाधारणकारणधर्माधर्मनिकु-
रम्बमालोच्य तत्तत्कायव्यूहं निर्वाह्य भोगेन पूर्वोत्पन्नधर्मा-
धर्मयोः क्षयः निवृत्तदोषस्य धर्माधर्मान्तरानुत्पत्तावपूर्वशरी-
रान्तरानुत्पत्तौ पूर्वशरीरेण सहात्मनो यः संयोगाभावः स

एव मोक्षः तदभाव इति अनागतशरीरानुत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । नन्वियमवस्था प्रलयसाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरीरादेः पुनः प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तस्यामवस्थायां यो दुःखध्वंसः समोक्ष इत्यर्थः १८

+द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः॥१९

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चलति क्वायेति प्रत्ययात् तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातौ न वा गुरुत्वद्रवत्वे न वा संस्कारस्तथा च निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च नानुभूयमानमित्यत आह ।

एतेन नवैव द्रव्याणीत्यवधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत् स्पर्शवद्द्रव्याधोना न च तमसि स्पर्शोऽनुभूयते, न चानुङ्गूत एव स्पर्शः रूपोद्भवे स्पर्शोद्भवस्यावश्यकत्वात् । पृथिव्यामयं नियमः तमस्तु दशमं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपानधिकरणत्वात् नीलरूपस्य च गुरुत्वान्तरीयकत्वाम् रसगन्धनान्तरीयकत्वात् । यथाकाशं शब्दमात्रविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्यादिति चेन्न चानुषत्वविरोधात् यदि हि नीलरूपवन्नीलं रूपमेव वा तमः स्यात् बाह्यालोकप्रग्रहमन्तरेण चक्षुषा न गृह्येत २०

+तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥२०॥

तर्हि गतिप्रतोतिः किन्निवन्धनेत्यत आह ।

गच्छता द्रव्यान्तरेणावृते तेजसि पूर्वदेशानुपलम्भादग्निम-
देशे चोपलम्भात्तेजोऽभावस्य गच्छद्द्रव्यसाधर्म्याद् गतिभ्रमो

न तु वास्तवी तत्र गतिरित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपवद्यावत्तेजः संसर्गाभावस्तमः ॥ २० ॥

+दिक्कालावोकाशञ्च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि ॥२१॥

एवं द्विसूत्रकं प्रासङ्गिकं तमःप्रकरणं समाप्य कर्मशून्यताप्रकरणमाह ।

चकारादात्मसंग्रहः क्रियावता वैधर्म्यं दिशादीनाममूर्त्तत्वं मूर्त्यनुविधानात् क्रियायाः ॥२१॥

+एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥२२॥

गुणकर्मणोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति क्रियावद्वैधर्म्येत्यर्थः क्रियावद्वैधर्म्यममूर्त्तत्वं गुणकर्मणोरपीति तेनपि निष्क्रियत्वेन व्याख्यातेइत्यर्थः ॥२२॥

+निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥२३॥

ननु गुणकर्मणो यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां द्रव्यस्य कथं सम्बन्धः, संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स च कर्मभ्यो निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे तु कर्माधीनतेत्यर्थः ॥२३॥

+कारणन्त्वसमवायिनो गुणाः ॥२४॥

ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं नभवन्ति

तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायि-
कारणातिरिक्तत्वरूपेणापि कारणता सम्भवतीत्यत आह ।

गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन
कर्माधाराः स्युः, सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैका-
र्थसमवायात् यथात्मनः संयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोग-
विभागशब्दानां शब्दे क्वचित् कारणैकार्थसमर्थसमवायात्
यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु ॥२४॥

+गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥२५॥

ननु इह कर्मोत्पद्यते इदानीं कर्मोत्पद्यते इत्यादिप्रती-
तिवन्तात् दिक्कालावपि कर्मसमवायिकारणे एव कथमन्यथा
तत्र तयोराधारतेत्यत आह ।

यथा गुरुत्वादयो गुणा न कर्मसमवायिकारणममूर्त्त-
त्वात् तथा दिगपि न कर्मसमायिकारणममूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः,
आधारता तु समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे वदराणि, कुण्डे
दधि, वने सिंहनाद इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥२५॥

+कारणेन कालः ॥२६॥

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ।

निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति परिणम्यानुषङ्गः कारणेने-
ति भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणत्वेनाधारत्वात्
कर्मणः कालो न तु समवायीत्यर्थः ॥२६॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयमह्निकम् ।

षष्ठाध्याये प्रथमान्हिकम् ।

+बुद्धिपूर्वा वाक्प्रकृतिर्वेदे ॥१॥

संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परोक्षा षष्ठाध्यायायः धर्माधर्मौ च “स्वर्गकामो यजेत” “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिविधिनिषेधबलकल्पनीयौ विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां, तत्प्रामाण्यञ्च वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानलक्षणगुणपूर्वकत्वादुपपद्यते स्वतः प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्प्रकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा पाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत्, वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिः पक्षः न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वे नान्यथासिद्धिः “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादाविष्टसाधनतायाः कार्यताया वा अस्मदादिबुद्धिगोचरत्वात्, तेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सिध्यति, वेदत्वञ्च शब्दवदुपजोविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ॥ १ ॥

+ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥२॥

प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं तत् व्युत्पादकस्य बुद्धिमाक्षिपति यथा लोके लम्बकर्णदीर्घनासलम्बग्रीवादिनामकरणम् ॥ २ ॥

+बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥३॥

प्रकारान्तरमाह ।

“स्वर्गकामो गां दद्यात्” इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं त-
द्दानेष्टसाधनताज्ञानजन्यं ददातिरिति धातुनिर्देशो धात्वर्थं
दानमुपलक्षयति ॥ ३ ॥

+तथा प्रतिग्रहः ॥४॥

प्रमाणान्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रतिग्र-
हपदं स्वविषयां श्रुतिमुपलक्षयति तेन भूत्यादिप्रतिग्रहप्रति-
पादिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतुः श्रेयःसाधनतापराः कृष्णसा-
रचर्मादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतुरनिष्टसा-
धनताबोधिकाः न चेष्टानिष्टसाधनते अर्वाचीनपुरुषबुद्धिगो-
चरौ भवितुमर्हतः ॥ ४ ॥

+आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥५॥

इदानीं “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि” इति जैमिनीयं
सूत्रं सम्बादयन्नाह ।

आत्मान्तरगुणानां यागहिंसादिपुण्यपापानाम् आत्मा-
न्तरे यौ सुखदुःखात्मकौ गुणौ तयोरेकारणत्वात् एवञ्च प्रत्या-
त्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखेन व्यधिकरणाभ्याम-
न्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत् फलं स्यादिति
कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत, ननु नायं नियमः पुत्रेष्टि-
पितृयज्ञादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रेण कृतस्य आच्चादेः पि-

तरि फलश्रवणात् पित्रा च कृतायाः पुत्रेष्टेः पुत्रे फलश्रव-
णात्, न च स्वर्गभागिपितृकत्वस्य तेजस्विपुत्रकत्वस्य च फ-
लस्य पुत्रपितृगामितया सामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यं श्रु-
तिविरोधात् पितृहृत्प्रादेः पुत्रतेजस्वितादेरेव फलस्य श्रव-
णात् फलान्तरस्य च गौरवपराहतत्वात्, अस्तु तर्ह्यपूर्वं फलं
कर्त्तरि, स्वर्गस्तु पितरोति चेन्न व्यापारस्य फलसामानाधि-
करण्यनियमात् अन्यथा आद्यानन्तरं मुक्ते पुत्रे पितुः स्वर्गो
न स्यात्, न स्यादिति चेन्न मुक्ते पितरि साङ्गादपि आद्यात्
फलं न स्यादिति तुल्यत्वात् मैवं “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि
इत्यस्योत्सर्गत्वात् क्वचिद् बलवता बाधकेनापोद्यत्वात् प्रकृते
च पितृपुत्रगतफलश्रवणस्यैव बाधकत्वात्, तथा सत्यतिप्रस-
ङ्ग इति चेन्न तादृशश्रुतेरेवातिप्रसङ्गनिवारकत्वात् । यत्तु
महादानादौ स्वर्गमात्रमेव फलं तच्च यदुद्देशेन क्रियते तद्ग-
तमपि फलं जनयतीति यत्तुच्छं तत्रोत्सर्गं बाधकाभावात्
बाधकाभावसहितोत्सर्गस्य नियमत्वात् राजादीनामुपवा-
साद्यनुष्ठानापत्तेः परदारैव तत्तत्कर्मणां स्वगतफलमुद्दि-
श्यानुष्ठानसम्भवात्, सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलो-
कावाप्तिरूपे च फले नियम एव प्रातिस्निकफलाभिप्रायेण
उत्सर्गाभिधानात्, वृत्तिकारास्तु “शास्त्रदेशितम्” इत्यादिनि-
यम एव पित्रादीनान्तु यत्फलं तच्छाङ्गादौ भोजितानां ब्रा-
ह्मणानामाशीर्मन्वानुभावात्, “कृतार्थास्ते पियरो भूयास्तुः”
इति पितृयज्ञे पुत्रेष्टौ तु सन्तुष्टानामृत्विजामाशीर्दानात्
“तेजस्वी वर्चस्यन्नादस्ते पुत्रो भूयात्” इत्यादेः, जाङ्गलिक-

मन्त्रपाठादिव सर्पदृष्टस्य विषापहरणमित्याहुः ॥ ५ ॥

+तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥६॥

अदुष्टानां यथाशास्त्रमनुवर्त्तमानानां भोजनात्तृप्तानामाशीर्दानात् तत् फलं न तु दुष्टानां पात्रत्वेन निषिद्धानामपि कुण्डगौलकप्रभृतीनामित्याह ।

तदित्याशीर्दानफलं परासृशति दुष्टा ब्राह्मणाः पात्रानधिकारिणो यत्र आङ्गे भोज्यन्ते तत्र पितरि तत् फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः आङ्गफलमेव वा न भवति पितरोत्यर्थः ॥६॥

*दुष्टं हिंसायाम् ॥७॥

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाह ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्मसात्रीपलक्षणम्, तेन निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

+तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥८॥

न केवलं दृष्टब्राह्मणस्य आङ्गे निमन्त्रितस्य भोजनेन फलाभावः किन्तु पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् एकपंक्तिभोजनसहशयनसहाध्ययनादिलक्षणात् दोषः पापमित्यर्थः ॥ ८ ॥

*तद्दुष्टे न विद्यते ॥९॥

तत् किमदुष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत्पापमदुष्टे यथाशास्त्रं व्यवहरमाणे ब्राह्मणे आङ्गे भोजिते न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥९॥

*पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥१०॥

ननु सत्पात्रप्रतिलम्भे यत्र आह्वदानादौ प्रथमदुष्टा एव निमन्विताः क्रमेण तु सत्पात्रप्रतिलम्भे किंविधेयमित्यत्राह ।

आह्वे प्रतिग्रहे वा विशिष्टा यथाशास्त्रमनुवर्त्तमाना यदि लभ्यन्ते तदा निमन्वितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत् “न निमन्वितान् प्रत्याचक्षीत” इति तु सत्पात्रपरम्, निन्द्यांस्तु निमन्वितान् द्रविणदानादिना सन्तोषयेत् ॥१०॥

*समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥११॥

यत्र स्वापेक्षया विशिष्टा न लभ्यन्ते आह्वदानादौ तत्राह ।

समे स्वमदृशे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूने, अदुष्टे पात्रे आह्वदानादौ प्रवृत्तिस्तेषामेवाशीर्दानात् पितरि सुखमित्यर्थः । निषिद्धानां परं त्यागो न त्वदुष्टानां समहीनानामपीति भावः ॥११॥

*एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥१२॥

आह्वे दानादौ च सम्प्रदानसादृगुण्येन धर्मोत्पत्तिमभिधाय तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमतिदिशति ।

यथोत्तरं धर्मोत्कर्षः, हीनादपि भूम्यादिप्रतिग्रहे, समादपि, स्वापेक्षया विशिष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः परस्वादानं परस्मात् स्वस्य धनस्यादानं प्रतिग्रहः । वृत्तिकारास्तु परस्वादानं चौर्यादिना परस्वग्रहणं व्याख्यातं तथाच श्रुतिः

“शूद्रात् सप्तमे वैश्याद्दशमे क्षत्रियात् पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राण-
संशये” इति, क्षुधापीडितमात्मानं कुटुम्बं वा रक्षितुं सप्त

दिनान्याहारमप्राप्य शूद्रभक्ष्यापहारः कार्यः, एवं दश
दिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्याहारमप्राप्य
क्षत्रियात्, प्राणसंशये ब्राह्मणात् भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याहुः ॥१६॥

+ तथा विरुद्धानां त्यागः ॥१७॥

न केवलं प्राणसंशये परस्वादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां
दशायामपहर्तुं ये न प्रयच्छन्ति तेषां बधोऽपि कार्यो न ता-
वता धर्महानिरधर्मप्रादुर्भावो वेत्याह ।

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो बधः
कार्य इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्वरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्” इति ॥१३॥

+ हीने परे त्यागः ॥१४॥

ननु चा विशेषेणैव परस्य बधः, नेत्याह ।

यदि स्वस्माद्दीनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य
शूद्रादेस्त्यागो बधः ॥१४॥

+ समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥१५॥

सममधिकृत्याह ।

यदि स्वमदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तवात्मन ए-
वोपवासादिना त्यागोऽवसादः कर्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य
वा रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव
त्यागो बध इत्यर्थः ॥१५॥

+विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥१६॥

तत् किं स्वापेक्षया यदि विशिष्टो भवति विरोधी तदा तस्यापि बध एव कार्यः नेत्याह ।

स्वापेक्षया विशिष्टे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि आत्मन एव त्यागो विधेयः प्राणसंशये सत्यप्यात्ममरणमेवाभिप्रेयात् न तु ब्राह्मणहत्यादित्यर्थः । इतिरात्रिकपरिसमाप्ती ॥१६॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

+दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥१७॥

एवं पूर्वाह्निके वैदिकी प्रमा गुणजन्येति तदुत्पत्तौ गुणाभिधानम्, “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानम्” इति विवेचनम्, निषिद्धाचरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः कस्याञ्चिददृष्टायामित्यस्य विवेचनञ्च वृत्तमधुना “यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः” इति द्वितीयं सूत्रं व्याचिख्यासुर्विशेषतोऽधर्मोत्पत्तिपरीक्षायां वर्तिष्यमाणायामाह ।

दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये यत्र

ष्टं प्रयोजनं नोपलभ्यते तच्चादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम्,
तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय । यद्वा अभ्युदयायेति चतुर्थी प्र-
थमार्थे तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः, अदृष्टं फलमपूर्वमेव तद्
यदि योगजं तदाभ्युदय आत्मसाक्षात्कारः यदि यागदाना-
दिजं तदाभ्युदयः स्वर्गः, तत्रापि यथा दोषि पचतीत्यादि-
क्रिया सद्यःफलिका, वपति कर्षतौत्यादिक्रिया च विलम्बभा-
विफला, तथा यजति ददाति ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक्रिया-
तावत् सद्यःफलिका न भवति तादृशस्य फलस्यानुपलब्धेः ।
न च धार्मिकतया ज्ञानाज्ञाभादिकमेव फलम्, प्रच्छन्नं ब्रह्म-
चर्यादि चरतां तत्फलानुद्देशात् तस्माच्चिरभाविस्वर्गादिक-
मेव फलं तच्चाशुतरविनाशिन्याः क्रियाया न माक्षादित्यान्त-
रालिकं क्रियाफलयोः समानाधिकरणमपूर्वं पर्यवस्यति ॥१॥

+अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवा-
नप्रस्थयज्ञदानभोगक्षणादिङ्मनसत्रमन्त्रकालनि-
यमाश्चादृष्टाय ॥२॥

अदृष्टफलानि कर्माणि परिसञ्चष्टे ।

अदृष्टायेत्यदृष्टलक्षणाय फलाय अदृष्टद्वारा स्वर्गापवर्गल-
क्षणाय फलाय वा एतेनादृष्टफलकस्योत्सर्गमकलकर्मोप-
संग्रहः, तच्चाभिषेचनं स्नानं “गङ्गायां स्नायात्” इत्यादिवि-
धिविधेयम्, उपवासः “एकादशीमुपवसेत्” इत्यादिविधिवि-
विधेयः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव धर्मसाधनम्, गुरुकुलवासो
ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमज्ञानामूरादित्रयार्थः, वानप्रस्थं वयः

परिणामे वनं प्रस्थितानां यत् कर्म, यज्ञो राजन्मूयवाजपेया-
दिः” दानं “गां दद्यात्” इत्यादिविधिविधेयम्, प्रोक्षणं “ब्रो-
होन् प्रोक्षति” इत्यादिविधिविधेयम्, दिक् “प्राचीनप्लवने
यजेत” “प्राङ्मुखोऽन्नादि भुञ्जीत” इत्यादिविधिविधेया,
नक्षत्रं आद्यादौ मघादि, मन्त्रः आपोहिष्ठेत्यादिः कालः
“मासि मासि वोऽशनम्” “अमावास्यायामपराह्णे दद्यात्”
ग्रोष्मे पञ्चतपाः” “रसन्तेऽग्नीनादधीत” इत्यादिविधिवि-
विधेयः, नियमो वर्णाश्रमिणां तथाशास्त्रमनुष्ठानम्, तदेवं
धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवा-
यिकारणम्, अद्या स्वर्गादिलक्षणप्रयोजनज्ञानञ्च निमित्तका-
रणमनुसन्धेयम् ॥२॥

+चतुर्णांशस्यमुपधा अनुपधाश्च ॥३॥

एवं धर्मसाधनमभिधाय अधर्मसाधनमपि समुच्चिन्वन्नाह ।

चतुर्णामाश्रमाणां समानं यद्धर्मसाधनं उक्तावत् पूर्वसू-
त्रेणैवोक्तमिति शेषः । उपधाः भावस्य अज्ञाया दोषाः अनु-
पधाः अज्ञाया भावस्यादोषाः तेऽपि धर्माधर्मयोः साधनानि-
यथास्वमूहनीयानि उपधापदेनाधर्मसाधनानि सर्वाण्युपसं-
गृहीतानि ॥ ३ ॥

+भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥४॥

उपधादुपधे लक्षणतो विवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रसादोऽश्रद्धामदमानासूयाप्रभृतयो
भावदोषा उपधापदेनोच्यन्ते, अद्या मनःप्रसादो देशितकर्मा-
नुष्ठानाध्यवसाय इतिकर्तव्यतापरिच्छेदश्चानुपधा, तदेतयो-
र्धर्माधर्मनिमित्तकारणत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

*यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च तच्छुचि ॥५॥

शुच्यशुचिनी चोपधानपथे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ।

इष्टं श्रुत्या स्मृत्या च यद्रूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य तत्तथा तत्र रूपम् “अरुणया एकहायन्या पिङ्गाद्या गवामोमं क्रीणाति” “श्वेतं छागलमानमेत” इत्यादौ, प्रोक्षितं मन्त्रेणोदकमिक्षितम्, अभ्युक्षितं विना मन्त्रमुदकमिक्षितं चकारान्नप्रायतो लब्धं तच्च “याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्” इत्यादिनियमविधिवोधितम्” ॥ ५ ॥

+अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥६॥

अशुचिलक्षणमाह ।

यद्द्रव्यं शुचि तद्विपरीतमशुचीत्यर्थः अप्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्शमन्त्रप्रोक्षितमभ्युक्षितं निषिद्धजलाभ्युक्षितं वा अन्यायागतम्, कृषिवाणिज्यागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुचीत्यर्थः ॥६॥

*अर्थान्तरञ्च ॥७॥

अशुच्यन्तरमाह ।

प्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं न्यायार्जितञ्च यत्तत्रापि वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च यत्तदप्यशुचीत्यर्थः ॥७॥

+अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमभावात्विद्यतेवार्थान्तरत्वाद्द्वयमस्य ॥८॥

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति महकार्यन्तरमाह ।

अयतस्य यमरहितस्यासंयतस्येति यावत् “हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य वाग्यतो भक्ष्योत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराक्षामेत्” इत्यादिवोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पापाय, कुत एवमित्यत आह नियमाभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात्, नियमे सति यत्तदाह विद्यते वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने भवत्येवाभ्युदयः कुत इत्यत आह अर्थान्तरत्वादयमस्य भोजनादर्थान्तरं यतो यमः, तथा च सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिस्तस्मिन् सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

+असति चाभावात् ॥ ९ ॥

ननु यममात्रमेव तत्त्वं तर्हि भोजनमतन्त्रमेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति अभावादभ्युदयस्येतिशेषः तथाच यमो भोजनञ्च द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः । भोजनमित्युपलक्षणं यागदानस्नानहोमादीनामपि श्रौतस्मार्त्तकर्म्मणां यमनियमौ सहकारिणौ ॥ ९ ॥

+सुखाद्भागः ॥ १० ॥

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय दोषं सहकारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

स्रक्चन्दनवनितादिविषयसंवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातोये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा संजायतं अहिकण्टकादिजन्मनो दुःखात् तच्च तत्साधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्,

रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्तकत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच
गौयमीयं सूत्रम् “प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः” इति ॥१०॥

+तन्मयत्वाच्च ॥११॥

अत्र सुखदुःखे एव यदि रागद्वेषौ जनयतः तदा तयो-
र्नाशे कथं तौ स्यातामत आह ।

रागद्वेषौ भवत इति शेषः विषयाभ्याम जनितो वृढतरः
संस्कारविशेषस्तन्मयत्वं यद्वशात् कामातुरस्य कामिनीमल
भमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गदृष्टस्य तत्र दृ-
ढतरसंस्कारतः सर्वत्र भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं “तन्मयत्वं तत्प्र-
काशो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा” इति ॥११॥

+अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥

हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

रागद्वेषाविति शेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि
क्वचित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभजति यथा तज्जन्मानु-
भूतकामिनीमुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनोरागः अननुभू-
तभुजङ्गदंशदुःखानामपि भुजङ्गेषु द्वेष इत्याद्युन्नेयम् । न च
प्राग्भवीयः संस्कार एषात्र निभन्धनम्, तत्कल्पने तदुद्बोध-
कल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्टस्यावश्यकल्पनीयत्वात् ॥१२॥

+जातिविशेषाच्च ॥१३॥

सहकार्यन्तरमाह ।

तथाहि मनुष्यजातीयानामन्नादौ रागः शृगजातीयानां
दृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, तत्रापि तत्तज्जातिनि-

ष्पादकमदृष्टमेव तन्त्रं द्वारमात्रन्तु जातिर्जन्मविशेषः एवं पा-
रावतादीनामुत्करे रागः । तथा महिषजातीयानां तुरङ्गमे-
द्वेषः, सारमेयाणां शृङ्गले, नकुलानां भुजङ्गमेद्वत्याद्युन्नेयम् ॥१३॥

+इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥१४॥

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागद्वेषनिमित्तानि पारस-
ङ्गाय सम्प्रति दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेत्याह ।

विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ
द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्म-
प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावेतौ राग-
द्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवृत्तिर्वा-
ग्बुद्धिशरीरारम्भः” इति वागारम्भो वाचिको प्रवृत्तिः सत्यं
प्रियं हितमिति पुण्या, असत्यमप्रियमहितमिति पापा, बुद्धिः
बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन उच्यते तेन मानमी प्रवृत्तिर्भूतद-
यादिः, शारीरी प्रवृत्तिर्दानं परिचरणमित्यादिका दशविधा
पापा दशविधा पुण्या वेति ॥१४॥

+तत्संयोगो विभागः ॥१५॥

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यभावमाह ।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगौ जन्मअपूर्वाभिः शरीरेन्द्रि-
यवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते । विभागस्तु शरीरमनो-
विभागो मरणलक्षणः तथाचायं जन्ममरणप्रबन्धः संसारः प्रे-
त्यभावापरनामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्त्यैव च प्रेत्यभाव-
स्याजरञ्जरीभाव इति वैदिको संज्ञा ॥१५॥

+आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥१६॥

तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्ममरणप्रवन्धस्य यत्र च पर्यव-
सानं तं मोक्षं निरूपयितुमाह ।

अयमेव शरीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्सु मोक्षो
भवतीत्यर्थः । तत्रात्मकर्माणि तावत् श्रवणं मननं योगाभ्यासो
निदिध्यासनमासन प्राणायामः शमदमसम्पत्तिः आत्मपरा-
त्मशास्त्रात्कारो देहदेशान्तरोपभोग्यपूर्वोत्पन्नधर्माधर्मपरिज्ञा-
नं तद्भोगानुरूपनानादेहनिर्माणं तयोर्भोगिन प्रक्षयो राग-
द्वेषलक्षणदोषतुषारदमादयिमधर्माधर्मयोरनुत्पादात् प्रवृत्त्य-
पाये जन्मापायाद्दुःखापायलक्षणोऽपवर्गस्तत्रषट्पदार्थीयत-
त्त्वज्ञानमाद्यमात्मकर्म ॥१६॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं षष्ठाध्यायः ।

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+उक्ता गुणाः ॥१॥

संसारमूलकारणतया सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणतया
भोगसाधनतया चोत्पत्तिः प्रत्यात्मनियतत्वेन परादृष्ट्या-
पि परस्योपयोगित्वं न च धर्माधर्मौ वरीच्येदानीं गुणान् प्र-

रीचिचिषुस्तेषामुद्देशं लक्षणञ्च स्मारयन्नाह ।

उद्दिष्टा लक्षिता गुणाश्चेत्यर्थः तत्र रूपादयः सप्तदश क-
ण्ठरवेणोक्ताः चशब्दसमुच्चिताः सप्त, तेन चतुर्विंशतिरपि गु-
णा उक्ताः, तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्ग्राप्यजाति-
मत्त्वं गुणत्वं समवायिकारणवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्ग्राप्य-
जातिमत्त्वं वाकार्यासमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥१॥

***पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्यर्शा द्रव्यानित्यत्वा-
दनित्याश्च ॥२॥**

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमा-
ङ्गिके नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, पाक-
जगुणपरीक्षा, सङ्ख्याद्यनेकवृत्तिगुणपरीक्षा, परिमाणपरीक्षा
चेति पञ्च प्रकरणानि, तत्र रूपादीनाञ्चतुर्णामनित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीनां वायुन्तानामवयविनां रूपादयश्चत्वारो गु-
णा अनित्याः । यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्तमाना अ-
नित्या एव, तथाहि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वा-
रो गुणा आश्रयनाशदेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्,
द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रिताना-
मनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

***एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥३॥**

रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नि-
त्याश्रयवृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपबललभ्यमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्णां नित्येष्वश्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति आश्रयानित्यत्वे नानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः । वृत्तिकृतस्तु नित्येष्वनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रश्लेषस्तथा च पार्थिवपरमाणुष्वग्निमंयोगान्नाश इति व्याचक्रुः ॥३॥

***अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥४॥**

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवत्तिरूपादीनां नित्यत्वमेवेत्यतो विशिनष्टि ।

आप्यपरमाणौ रूपरसस्पर्शं नित्याः, तैजसपरमाणौ रूपस्पर्शौ, वायुपरमाणौ स्पर्शौ नित्यः, ननु नित्येऽपि वर्त्तमानानां रूपादीनामनित्यत्वे को विरोधः शब्दबुद्ध्यादीनामनित्यतत्त्वकारेण गुणान्तराप्रदुर्भावो हेत्वन्तरं सूचितम्, शब्दे हि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तराप्रदुर्भावोऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधो संस्कारादिः, आप्यतैजसवायवोयपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि प्रादुर्भवेत्तदा तदारब्धेष्वपि ह्यणुकादिप्रक्रमेणाप्याद्यवयवेष्वपि पूर्वविजातीयं रूपाद्यनुभूयेत नहि शुक्लरूपत्रिजातीयं रूपं तोयतेजसोर्नवा शोतोष्णस्पर्शविजातीयौ स्पर्शौ, उष्णं जलं शीतो वायुरित्यादिप्रतीतिस्तूपाधिनिबन्धनेति भावः ॥ ४ ॥

+ अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वान् ॥५॥

पूर्वं पृथिवीमन्तर्भाष्यनित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानीमाप्यादिष्वेवाह ।

अवाद्यवर्याविरूपादय आश्रयनाशदेव नश्यन्ति न तु वि-
रोधिगुणान्तरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

+कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥६॥

ननु पृथिव्यामवयविरूपायामपि रूपादयोऽग्निसयोगा-
देवोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाशमात्रनाश्या
इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका
इति रूपाश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्
गुणपूर्वकाः तथाच कपालरूपं कारणकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या
घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्-
शाः रूवत्वादिगुणत्वमाज्ञाप्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्ग्राह्य-
त्वमेव रूपत्वमुपधारिति चेत् इन्द्रियपातमात्रेण रूपमिति
प्रतयानुदयप्रसङ्गात् अननुसंहितोपाधेरूपहितप्रतययायोगा-
दिति उपाधिश्चात्र चक्षुस्तच्चातीन्द्रियं ग्राह्यत्वञ्च ग्रहणविषय-
त्वं तदप्यचाक्षुष रूपत्वविशिष्टप्रतीतिश्च चाक्षुषत्वात् चक्षुर्मा-
त्रवहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं रूपत्वम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्सरि-
ति चेन्न चक्षुर्मात्रवहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वस्य विवक्षित-
त्वात् तादृशी च जातीरूपत्वं नीलत्वादिका चेति । नन्वेकै-
का एव नीलपीतादिव्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिजा-
तयः एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न नीलतरनीलतमादिप्रतयया-
नुदयप्रसङ्गात्, धावल्यादिसम्भेदाभावकतस्तत्र तारतम्यव्य-
वहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्न-
मिति प्रतीतिश्च, न च सा समवायोत्पत्तिर्विनाशकतीति वाच्यं

समवायस्य तत्रानुल्लेखात् तस्य नित्यत्वाच्च घटादेरप्यनित्यतायामेवं सतप्रनाश्यासापत्तेः समवायानित्यत्वेनैव तत्राप्यन्यथामिद्वेः सुवचत्वात्, ननु नीलपोतादयो गुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिणोरभेदादिति चेन्न रूपं घटः स्वर्गो घट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न मतुबलोपादमेदोपचाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः, भेदे प्रमाणे सति कल्कनयं यथाकथञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्याव्यपदेशबलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूपमिति त्वगिन्द्रियेण गृह्यं त पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानयेत्युक्ते तत्किञ्चिद्रूपमानयेत्, अस्तु तर्हि भेदाभेदः अतप्रन्तभेदेऽतप्रन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरैकवचनमभवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्तिधर्मत्वादतप्रन्ताभावत्वमिति चेन्न एकत्र संयोगतदतप्रन्ताभावयोः प्रतीतिवलादतप्रन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथाप्रतीतिरभावात् । तदेतद्रूपं पृथिव्यां नानाप्रकारकम्, पाथमि तजसि च शुक्लमेव, क्वचित् पटादौ च चित्रमपि रूपमधिकम् अन्यथा तदचाक्षुषत्वापातात् रूपवत एव चाक्षुषद्रव्यत्वात् न च विजातीयरूपैरूपानारम्भः, नीलपोतादीनामारम्भे रूपत्वेनैव साजातप्रस्थापेक्षितत्वात् अन्यथा तदचाक्षुषत्वावच्छेदकत्वात् न चावयवरूपोपगृहेणैवावयविग्रहः अवयवानामपि चिदतया नीरूपत्वप्रसङ्गात् यत्र वा

पाकात् परमाणुषु चित्र रूपं तत्रैव तत्परम्परारब्धपटादौ चि-
 त्तरूपोपपत्तेः, न च हरीतक्यां रसोऽपि चित्र इति वाच्यं हरी-
 तक्या नीरमत्वेऽपि दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्र-
 सगुणकारितया । एवं गन्धोऽपि न चित्रः सौरभासौरभवदव-
 यवद्वयस्यानारम्भकत्वात्, कर्कट्यादौ क्वचिदवयवे तैक्त्वात् क्वचि-
 न्माधुर्यं तथाच कतमो रसः कर्कट्यामिति चेन्माधुर्यमेव
 गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत् तदवयवे तैक्त्वाभावात्
 तथाऽनुभवः कथमिति चेत् कर्कटीभक्षणक्षुभितरसनाग्रवर्त्ति-
 पित्तद्रव्यस्य तिक्ततोपलम्भात् तत एव कदाचिन्मुखमपि ति-
 क्तायते, हरीतक्यामि कथमिर्यं न गतिरिति चेन्न तदवयवेषु
 कषायमाधुर्यलवणादिनानारमानुभवादित्यलं पक्षवेन । तच्च
 रूपं नयनसहकारि, नन्वेवं वायौ रूपाभावस्य तमसश्च कथं
 चाक्षुषतेति चेन्न भावग्रह एव रूपस्य नयनसहकारित्वात् वि-
 षयालोकचक्षुषां त्रयाणामपि रूपाणि चाक्षुषप्रतीतिप्रयोज-
 कानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसनेन्द्रियमात्रज-
 न्यसाक्षात्कारविषयजातिः तादृशजातिमत्त्वञ्च रसत्वं सोऽयं
 जीवनपृष्ठिवलारोग्यहेतुः रसनसहकारी, रसनेन्द्रियग्राह्यगु-
 णत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्या-
 म्तिः । घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गन्धः घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्या-
 प्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा
 पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् ।
 एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजातिमान् गुणः त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यगु-
 णत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं द्रव्यचतुष्टयवृत्तिस्वायम्

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् त्रिविधः । इदानीं प्रसङ्गात् पा-
कजप्रक्रिया चिन्तयते । तत्र कार्यकारणसमुदाय एव पचयते
इति पिठरपाकवादिनः, पीलवः परमाणव एव स्वतन्त्राः प-
चयन्ते तत्रैव पूर्वनाशायिमरूपाद्युत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण
चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीलुपाकवादिनः, अत्रेदं
तत्त्वम् आपाके निःक्षिप्तस्य घटाटेरामद्रव्यस्य वज्जिना नोद-
नादभिघाताद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भकसंयोगवि-
रोधिविभागेनारम्भसंयोगनाशे द्रव्यनाशवश्यम्भावात्, दृश्यते
हि स्थाल्यामाहितानां तण्डुलादीनामप्यधःसन्तापनमात्रेण
भर्जनात्तदानीमेव नाशः, क्षीरनीरादीनाञ्चात्यन्तमुलूणता,
तथाचापाके वज्जिज्वालाजालाभिहतानां द्रव्याणामवस्थान-
मिति महती प्रत्याशा, किञ्च यदि द्रव्यानाशस्तदा मध्यभागे
पाकानुपपत्तिः नहि दृढतरावयरान्तरावरुद्धे मध्यभागे तेजः
संयोगसम्भावना येन तत्र श्यामादिनिवृत्तिः स्यात्, तथाच
श्यामा अवयवाः अवयवी च रक्ता इति महद्वैशसम् । ननु
सच्छिद्राण्येवावयविद्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादादन्तर्नि-
हितानां तैलघृतादीनांस्थन्दनं व्यपणञ्च, तथाच मध्यभागेऽपि
तेजःसंयोगः स्यादेवेति चेन्न मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात्
अवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजःसंयोगासम्भवात् । ननु यदि
द्रव्यनाशः कथं तर्हि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा
सर्वास्त्वस्यासु आपाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव दर्शनं, घटादे-
रूपरि निहितानां शरावीदञ्चनादीनां तथैव दर्शनं घटादि-
स्फुटने हि तेषां पातः स्यात्, कथं वा यावन्त एवापाके नि-

हितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्द्वाणुकादिप्रक्रमेण न्यूनानामधिकानां वा तदानीमारम्भसम्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्येव घटादीन्यापकोत्तीर्णान्युपलभ्यन्ते, रेखोपररेखादिचिह्नविलोपी वा कथं न भवेत् तथाचावयवेष्वेव पाक इति चेत् मैवं सूच्यग्रेण घटादौ त्रिचतुरत्रसरेणुविभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशे द्रव्यनाशे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् न हि तत्र द्रव्यं न नश्यतीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सहन्ते । तत्रापि घटादयो न नश्यन्ति कतिपयावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवमाश्रित्य कार्यावस्थानसम्भवादन्वया प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांसकाः, ते तु तापदवयवावस्थानयोग्यस्य घटादेः अल्पेष्ववयवेषु कथं वृत्तिः स्यादिति प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव पटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्स्यते इति तेषामुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्कोचविकाशयोरदर्शनात्, घटादिनाशकाभिमतं तत्परिमाणमेव नश्यतीति चेन्न परिमाणस्याश्रयनाशैकनाशत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूचीदलनस्थले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् त्वन्यते तन्नाशस्याप्यनुपपत्तेरिति दिक् । येषां मते द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी तदप्रतिद्वन्द्वी च विभाग एकयैवावयवक्रियया जन्यते तेषां द्वाणुकनाशमारभ्य नवमक्षणेद्वाणुकान्तरे रक्ताद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाचिन्तनात् तथाहि वज्जिना नोदनात् द्वाणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो द्वाणुकनाशः नष्टे

द्व्यणुके केवले परमाणवग्निसंयोगाच्छ्यामादिनिवृत्तिः श्या-
मादौ निवृत्ते अन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिः रक्तादा-
वुत्पन्ने परमाणुक्रियानिवृत्तिस्तदनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात्
परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्ततः प-
रमाण्वन्तरेण द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरुत्पन्ने
द्व्यणुके कारणगुणप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति नव क्षणाः यदि
पूर्वक्रियानिवृत्तिक्षण एव क्रियान्तरमुत्पद्यते तदा, यदि तु
पूर्वक्रियानिवृत्त्यनन्तरकाले क्रियान्तरमुत्पद्यते तदा दश क्ष-
णाः, विभागजविभागाद्युपगमेऽपि यदि द्रव्यारम्भकसंयोग-
नाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजो विभागस्तदा दश क्षणा
यदि तु द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागान्तरं
जन्यते तदैकादशक्षणा प्रक्रिया, तथाहि द्व्यणुक्नाशविभा-
गजविभागावित्थेकः कालः, ततः पूर्वसंयोगनाशश्यामादि-
निवृत्तिः, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तिः, उत्तरसंयोगेन विभागज-
विभागक्रियानिवृत्तिः, ततो द्रव्यारम्भानुगुणा परमाणुक्रिया,
क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्ततो द्रव्यार-
म्भकः संयोगस्ततो द्रव्योत्पत्तिः, उत्पन्ने द्रव्ये रक्ताद्युत्पत्ति-
रिति दशक्षणाः, यदा तु द्रव्यविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागेन विभागो जन्यते तदैकक्षणाद्व्या एकादशक्षणाः त-
तथाहि द्रव्यविनाशस्ततो विभागजश्यामादिनिवृत्तिस्ततः उ-
त्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तिस्ततो विभागजविभागकर्मणोर्निवृत्ति-
स्ततः परिमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागः पूर्व-
संयोगनिवृत्तिः द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिः द्व्यणुकोत्पत्तिः र-

क्ताद्युत्पत्तिश्चेत्येकादश क्षणा एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रिया-
क्रियोपरमचिन्तनादेवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्रव्यारम्भानुगु-
णा क्रिया चिन्तयते तदा द्वाणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे
सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरूहनीया विवृतञ्चैतत् कणाद-
रहस्ये ॥ ६ ॥

+ एकद्रव्यत्वात् ॥७॥

पार्थिवपरमाणुअपादीनां तेजःसंयोगासमवायिकारणक-
त्वं साधयितुमाह ।

पाकजानामिति शेषः, अत्र च गुणत्वे कार्यत्वे मतीति
विवक्षितं तदयं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगास-
मवायिकारणकाः कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठादिष्ठगुणत्वात्
शब्दवत् बुद्ध्यादिवच्च, संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं तेन विभा-
गजशब्दे न व्यभिचारः वायुसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्तका-
रणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च तेजोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात् ते-
जःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पक्षधर्मेतावलात् सिध्यति ॥७॥

+ अणोर्महतश्चोपलब्धग्रनुपलब्धी नित्ये व्या-
ख्याते ॥८॥

रूपरसगन्धस्पर्शनिकग्रन्थेन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्व-
सिद्धत्वेन सङ्ख्यायाञ्चविप्रतिपत्तिबाहुल्यादुद्देशकममतिक्रम्य
सूचोक्तटाह्न्यायेन प्रथमं परिमाणपरीक्षामारभमाण आह ।

नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतु-
र्थाध्यायमुपलक्षयति उपलब्धग्रनुपलब्धी इति यथायोगमन्वयः

“तेन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः” इति न्यायेन, तथाचाणोरनुपलब्धिरिति लभ्यते तदेवं स्थूलो नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणुपर्यन्तं परिमाणमुन्नीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति निश्चयितं यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथाच प्रैषसम्प्रतिपत्ती विरुद्धे याताम्, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपटाद्वा घट इति, मानव्यवहारामाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्वं महत्त्वं मानव्यवहारो हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो न तु पलमङ्गुलदिव्यवहारः तच्च परिमाणञ्चतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं क्लृप्तत्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्त्तिनी परमाणुत्वपरमक्लृप्तत्वे वरमाणुवर्त्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरक्लृप्तत्वे द्वाणुकवर्त्तिनी त्रसरेणुमारभ्य महावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे, एवञ्च सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति, विल्वामलकादावणुत्वव्यवहारः समिद्धिदण्डादिषु च क्लृप्तत्वव्यवहारो भाक्तः, भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः, आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले, विल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः आमलके, स च गौणमुख्योभयभागित्वाद् भक्तिपदवाच्यः, दीर्घत्वक्लृप्तत्वे नित्ये न वर्त्तते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत

इत्यपरे, महत्त्वं दीर्घमानीयतामिति वत् महत्त्वं वर्तुलं त्रि-
कोणञ्चानीयतामिति निर्धारणवलाद्वर्तुलत्वादीनामप्याप-
त्तेरिति तेषामाशयात् ॥ ८ ॥

+कारणबहुत्वाच्च ॥९॥

इदानीं परिमाणकारणानि परिमञ्चये ।

चकारी महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनीति, परिमाणमुत्पद्यते
इति सूत्रशेषः तत्र कारणबहुत्वं त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे ज-
नयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमोक्ष-
रापेक्षाबुद्धिजन्यं तदुबुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपग्रहो
नियामकः, एवं परिमाणद्वयगतं द्वित्वं द्वाणुके परिमाणोत्पा-
दकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं
महत्त्वमेवावसवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्राभावात् यत्र
च द्वाभ्यां तूलकपिण्डारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रच-
यः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणो-
त्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं
तदा न दोषः तदुक्तं “द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा” इति । प्रचयश्च
आरम्भकः संयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे
सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, स चावयवसंयो-
गः स्वावयवप्रशियिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मा-
रम्भे सापेक्ष इति वचनात् ॥ ९ ॥

+अत्रो विपरीतमणु ॥१०॥

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति ।

अतः प्रत्यक्षसिद्धान्तहतः परिमाणाद्यद्विपरीतं तदणुपरिमाणमित्यर्थः । वैपरीत्यञ्चाप्रत्यक्षत्वात् कारणवैपरीत्याच्च महत्वे हि महत्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, अणुत्वे च कारणगतस्य द्वित्वस्यैवरापेक्षाबुद्धिजन्यस्य कारणत्वम्, यतन दीर्घत्वविपरीतं ङ्खत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्, धैपरीत्यञ्चात्रापि पूर्ववत् ॥१०॥

***अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषभावाच्च ॥११॥**

इदानीं कुवलाफलकादावणुत्वव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति ।

इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विलुपेक्षया कुवलाफल कुवलापेक्षयामलकं महत् आमलकापेक्षया विलुं महदिति तावद्व्यवहारोऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एवमत आह विशेषभावात् महत्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह विशेषभावात् अणुत्वविशेषस्य तत्राभावात्, अणुत्वं हि कार्यं द्वाणुकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणुवृत्ति, कुवलादौ तदभावात् यदा विशेषस्य महत्वकारणस्यैवावयवबहुत्वमहत्वप्रचयानां कुवलाद्यवयवेषु भावात् सङ्गावात् विशेषभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुवलाद्यवयवेष्वभावादसङ्गावादित्यर्थः ॥११॥

***एककालत्वात् ॥१२॥**

अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्वमणुत्वञ्च दूयमप्येकस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्वाणुत्वे परस्परविरोधिनी नैकत्राश्रये सह सम्भवतः, अतो महत्वकारणसदभावान्महत्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः ॥१२॥

+दृष्टान्ताच्च ॥१३॥

महत्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह ।

दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्त्वेव कुवन्नामलकविल्लेषु स्थूलस्थूलततरस्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्लेश्वेव पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥१३॥

+अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥१४॥

नन्वणु महत्परिमाणमिति व्यवहारबलान्महत्वे अपि परिमाणे महत्वमणुत्वेऽप्यणुत्वमस्तीति ज्ञायते तत् कथं द्रव्यमाचवृत्तित्वमनयोः कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नोपपद्यत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्मणी नाणुत्वमहत्ववती तथाऽणुत्वमहत्वे अपि नाणुत्वमहत्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्तो द्रष्टव्यः ॥१४॥

+कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः १५

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दा द्वौ शब्दौ एकः शब्दः चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शोघ्रं गच्छति द्रुतं

गच्छतीति व्यवहारः तथाचाणुत्वमहत्वे अवि तद्वती स्या-
तामित्यत आह ।

कर्माभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽ
णुत्वमहत्वेऽपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्तइत्यर्थः ॥१५॥

+अणुत्वमहत्वाभ्या कर्मगुणाश्च व्याख्याताः १३

ननु महान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्ती गुणाः
अणवो गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्ववन्ति कर्माणि त-
दुभयपन्तश्च गुणाः प्रसङ्गा इत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्वे नाणुत्वमहत्ववती तथा न कर्माणि त-
दुभयवन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्वव-
ज्जाक्त इति भावः ॥१६॥

+एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥१७॥

अणुत्वमहत्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति ।

ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती महत्वोत्पाद-
कमेव दीर्घत्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्,
कारणैक्यात् कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेनपाकज-
वदुपपत्तेः यत्रैव महत्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं
यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्वमित्याद्यतिदेशार्थः ॥१७॥

+अनित्येऽनित्यम् ॥१८॥

इदानीं विनाशककाह ।

एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्तमान-
माश्रयनाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे स-

त्यपि तत्परिमाणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि स
एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटना-
शावश्यकत्वात् न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्वाणुके नष्टे
तदाश्रितस्य त्रसरेणोस्तदाश्रितस्यचूर्णं शर्करादेरविनाश इति
युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति चेत्, सेवेयं दी-
पकलिकेतिप्रत्यभिज्ञानवद्भवान्तित्वात् । प्रदोपप्रत्यभिज्ञाऽपि
प्रमैव क्लृप्तत्वदीर्घत्वे परमुत्पादविनाशशालिनी इति चेन्न
तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥१८॥

+नित्यं नित्यम् ॥१९॥

तत्किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं श-
ब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादिगतं महत्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तन्नित्यं
विनाशकाभावात् ॥१९॥

+नित्यं परिमण्डलम् ॥२०॥

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकसिद्धां संज्ञामाह ।

परिमण्डलमेव पारिमाण्डल्यं तदुक्तम् “अन्यत्र पारिमा-
ण्डल्यादिभ्यः” इति ॥२०॥

+अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥२१॥

ननु कुवलामलकादिषु समिदित्तुप्रभृतिषु च व्यवक्रिय-
माणमणुत्वं क्लृप्तत्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमा-
र्थिकयोस्तयोः किं प्रमाणमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः कुवलामलकादावणुत्वज्ञा-

नं समिदित्प्रभृतिषु ऋषत्वज्ञानं तावदविद्या तत्र पारमार्थिकाणुत्वऋषत्वयोरभावात्. सर्वत्राप्रमा प्रमापूर्विकैव भवतीत्यन्यथाख्यातिवादिभिरभ्युपगमात् तथाच सत्यमणुत्वज्ञानं सत्यञ्च ऋषत्वज्ञानमनुमेयमित्यर्थः एवञ्च भाक्तः शब्दप्रयोगी मुख्यमन्तरेण न भवतीति मुख्ये अणुत्वऋषत्वे कचिदवश्यं मन्तव्ये ॥२१॥

* विभवान्महानाकाशस्तथाचात्मा ॥२२॥

द्रव्यत्वेन हेतुनाकाशादीनामनुमितस्य परिमाणस्य स्वरूपमाह ।

विभवः सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं तच्च परममहत्त्वमन्तरेणानुपपद्यमानं परममहत्वमनुमापयति, दृश्यते चेह वाराणस्यां पाटलिपुत्रे च युगपदेव शब्दोत्पत्तिस्तत्र चैकमेवाकाशं समवायिकारणमित्याकाशस्य व्यापकत्वं सिद्धं व्यापकत्वञ्च परममहत्परिमाणयोग यव नानाकाशकल्पने गौरवमित्येक एवाकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । आकाशस्य प्रदेश इति तु व्यपदेशः प्रदेशवर्जित्वादिभिः संयोगनिबन्धनो भाक्तः भक्तिश्च प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगित्वम् । तथास्मेति यथाकाशं विभवात् सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात् परममहत् तथात्मापि परममहान् यद्यात्मनः सकलमूर्त्तसंयोगित्वं न भवेत् तदा तेषु तेषु मूर्त्तेषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् क्रिया नोत्पद्येत व्यधिकरणस्यादृष्टस्य प्रत्यासत्त्यपेक्षया क्रियाजनकत्वात् सा च प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सञ्चारिणि शरीरे तत्र तत्र ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्तरेणानुपपन्नेत्यात्माऽपि व्यापकः

स च नाकाशवदेक एव व्यवस्थादर्शनादित्युक्तमिति भावः
तच्च महत्त्वं सातिशयं नित्यञ्च परमाण्वणुत्ववत् एवमाका-
शादौ परमदीर्घत्वं परमाणुषु चपरमद्वन्द्वत्वमृहनीयम् ॥२२॥

+नदभवाद्गुण मनः ॥२३॥

ननु मनो विभु सर्वदानिस्पर्शद्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञाना-
द्यसमवायिकारणसंसर्गाधारत्वादात्मवदित्याकाशात्मनोसा-
हचर्येण मनोऽपि किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य सर्वभूतसंयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसं-
योगे ज्ञानयोगपद्यं स्यात् तथाच व्यासङ्गो न स्यात्, अनुमाने
तु मनो यावन्न सिद्धं तावदाश्रयासिद्धे मनःसिद्धिदशायान्तु
धर्मिग्राहकमानवाधिते । ननु विभवाभावादेवं नाणुत्वं सि-
ध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाव्यापकत्व
साधनात् तथाचैकदेहे मनस्तावदेक नानाकल्पने गौरवाप-
त्ते; एकस्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवान्निःस्पर्शत्वेनानार-
म्भकत्वाच्चेत्यादियुक्तेरणुत्वसिद्धेरिति भावः ॥२३॥

+गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥२४॥

दिशः परममहत्वे युक्तिमाह ।

गुणैः सकलद्वीपवर्तिपुरुषसाधारणपूर्वापरादिप्रत्ययरू-
पैः सकलभूतनिष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिग्पि व्यापकत्वेन
व्याख्यातित्यर्थः । परत्वोपरत्वयोरुत्पत्तौ संयुक्तसंयोगभूय-
स्त्वाल्पीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धेः कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्,
नानादिकल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिहतत्वात्, कथं तर्हि

दश दिश इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपाधिनिबन्ध-
नत्वादित्युक्तत्वात् ॥२४॥

+कारणे कालः ॥२५॥

कालस्य व्यापकत्वमाह ।

परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरत्नप्रप्रत्ययकारणे द्र-
व्ये काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपुरुषसा-
धारणः कालस्य व्यापकतामन्तरेण सम्भवतोति तस्य व्याप-
कत्वं परममहत्त्वयोग इत्यर्थः । यद्वा इदानीं जात इत्यादि-
प्रतीतिबलात् सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं कालस्य प्रतीय-
ते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य समवायसमवायि-
कारणप्रत्यासन्नत्वनियमात् । यद्वा अतीतानागतवर्तमान-
व्यवहारः सार्वत्रिक इति सर्वगत एव कालः । यद्वा क्षणलव-
सुहूर्त्तयामदिनाहोरात्रपक्षमासर्त्तयनसंवत्सरादिव्यवहार-
कारणे द्रव्ये कालाख्येति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् कालः
सार्वत्रिक इति परममहान् तस्य नानात्वकल्पना च कल्पना-
गौरवप्रतिहतित्युक्तम् ॥२५॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्या-
व्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

+रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् १

द्वितीयाह्निके एकानेकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणम् अनेक-

मात्रवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थसम्बन्धपरोक्षाप्रकरणं विशेषगुणरहितविभुसंयोगासमवायिकारणवैकवृत्तिगुणपरोक्षाप्रकरणं समवायपरीक्षाप्रकरणञ्चेति तत्र महत्त्वकार्यसमवायाधीनं सङ्ख्यादीनामपि प्रत्यक्षत्वमिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं सङ्ख्यां पृथक्त्वञ्च परीक्षितुमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्ख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् तदयमर्थः, एको घट इति विशिष्टप्रतीतिविशेषणजन्या, तच्च विशेषणं न रूपापि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात्, न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सङ्ख्यानूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्यत्वनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात् न चान्यूनानतिरिक्तदेशत्वऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वं सत्ताऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्वयोरपि भेदापत्तेः, न च स्वरूपाभेद एकत्वाभावे भूषणमतं युक्तम्, घटस्वरूपाभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्, स्वरूपभेदो द्वित्वादिकामत्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रिचतुरादिसाधारण्येन व्यवहारवेचनानुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

+तथा पृथक्त्वम् ॥२॥

एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अपोद्धारव्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्शान्त-

रमित्याकारः, अपवृज्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणं स
 ह्यपीद्धारः, तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्य-
 त्वाच्च, नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगन्यद-
 र्थान्तरमितिर्वाङ्मनमिति प्रतीतिरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्,
 न पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र
 पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न भवती-
 तिप्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम्
 अघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति वि-
 शिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्द्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न
 मैत्रस्य दण्डवैशिष्ट्यदशायां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रती-
 त्यापत्तेः एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथ-
 क्तव्यवहारापत्तेः, अत एव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते
 घटे श्यामाद्वटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधि-
 धर्मवत्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामानन्तरं रक्ततादशायाम-
 पि न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्यनिरूप्यत्वात्
 जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च सन्नाचवृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यमाचवृत्तित्वे
 द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः ॥२॥

+एकत्वैकपृथक्त्वयोरैकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणु-
 त्वमहत्वाभ्यां व्याख्यातः ॥३॥

नन्वेकमेकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक्त्वमिति व्यवहारादेक-
 त्वेऽप्येकत्वं, पृथक्त्वत्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तथापीत्यत आह ।

ययाऽणुत्वमहत्वे दाणुत्वमहत्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भा-

क्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भा-
क्तस्तत्र भाक्त इत्यर्थः । “कर्मभिः कर्माणि” “गुणैर्गुणाः” इ-
त्यपि दृष्टान्तसूत्रद्वयं पूर्वदृष्टान्तसूत्रेणैकवाक्यतापन्नमेवात्र प्र-
तिभासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्त-
थैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः ॥३॥

+निःसङ्ख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न वि-
द्यते ॥४॥

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एवैकत्वव्यवहारः किमत्र
विनिगमकं यद्द्रव्येष्वेकत्वं न गुणादिष्वित्यत्राह ।

सर्वेषामेकत्वं तत्र विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्यत्वात्
कर्मगुणानामिति सङ्ख्याया निष्क्रान्ताः निःसङ्ख्यास्तेषां भा-
वा निःसङ्ख्यत्वम्, तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्ख्यानि, स-
ङ्ख्याया गुणत्वेन गुणेषु तावत् सङ्ख्या न विद्यते न वा कर्मसु
गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितश्च
सङ्ख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्ख्यात्वमिति भावः ॥४॥

+भ्रान्तं तत् ॥५॥

तर्हि कथमेकं रूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं बद्ध भ्रान्तमित्यर्थः, सूत्रे च
ज्ञानमिति शेषः आक्षिप्तपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः स्वरू-
पाभेद एव च भक्तिः न च तदेवैकत्वमुक्तात्तरत्वात् ॥५॥

*एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥६॥

ननु द्रव्येष्वप्ययमेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु तत्र

भ्रान्तः किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं कचिन्नाभ्युपगन्तव्यं तदा न प्र-
योगो भाक्तः मुख्यपूर्वकत्वाद्भाक्तेः न वा प्रत्ययो भ्रान्तः प्र-
सापूर्वकत्वाद्भ्रमस्य, प्रमितं ह्यारोप्यते नाप्रमितम् असत्-
ख्यातेर्निरामात् अन्यथाख्यातेः साधनादिति भावः ॥ ६ ॥

+कार्यकारणयोरैकत्वैकपृथक्ताभावादिकत्वै
कपृथक्त्वं न विद्यते ॥७॥

कार्यकारणयोस्तन्तुपटयोरैकत्वमेकपृथक्त्वञ्च यत एवैक-
त्वमत एवैकपृथक्त्वमपि न हि स्वस्मादेव स्वं पृथगिति सम्भ-
वति, न हि पटे पाव्यमाने प्रत्येकं तन्तूनामाकर्षे तद्भिन्नः
पट उपलभ्यते, यदि तन्तुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्भिन्नतयो-
पलभ्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालद्वयातिरिक्तस्या-
नुपलभ्यात् घटेऽपि कपालद्वयात्सक एव, तदुक्तं “नान्योऽव-
यव्यवयवेभ्यः” इति तदिदं साङ्ख्यीयं मतं प्रसङ्गान्निराचिकी-
र्षुराह ।

कार्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह ए-
कत्वाभावादभेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं
तन्तवः पट इति बहुत्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि पाथः कणिकायासी-
प इति प्रयोगात् एकस्यामपि योषति दारा इति ग्रयोगा-
दिति चेन्न तत्रावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः पाथः परमाणौ तु
प्रकृतिगतं रूपादिबहुत्वमादायेत्येके शब्दस्वाभाव्यमिदमप-

र्थन्युयोज्यमित्यपरे न च रण्डाकरण्डावस्थितास्तन्तवः पटव्य-
पदेशं लभन्ते, न वा धारणाकर्षणे तन्तवः प्रत्येकं कर्तृमीश-
ते, न वा कार्यं कारणञ्च द्वयमध्ये कपृथक्ताश्रयः परस्पराव-
धिकत्वप्रतीतिः कुत इत्यत आह एकपृथक्ताभावात् एकपृथ-
क्तामवैधर्म्यं तदभावात् कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यानुभवात्
तन्तुत्वपटुत्वयोः घटत्वकपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः
सार्वलौकिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदेनो-
पलम्भः, अत्यन्तसारूप्यात् कचिच्चित्रपटादौ भेदोपलम्भोऽपि
सङ्ख्यापरिमाणादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

+एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥८॥

अनित्ययोरैकत्वेकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः सङ्ख्यापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्वा-
ख्यातं तदनित्ययोरैकत्वेकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्येषां स-
ङ्ख्यापृथक्ता नामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तोजोरू-
पस्पर्शयोः कारणगुणपूर्वकत्वं तथैकत्वेकपृथक्त्वयोरप्यनित्य
योरिति भावः । अर्थादनेकद्रव्या द्वित्वादिका परार्धान्ता ।
इत्युपसङ्ख्यानम्, उपसङ्ख्यानान्तरञ्च तत्समानाधिकरणञ्च द्वि-
पृथक्तादि परार्धपृथक्त्वपर्यन्तम् । तदयं द्वित्वादित्पादविना-
शक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययोश्चक्षुःस-
न्निकर्षे सति तन्निष्ठैकत्वसङ्ख्ययोर्यत्सामान्यमेकत्वत्वं तयोर्नि-
र्विकल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबु-
द्धिस्तथा तयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य य-
त्सामान्यं द्वित्वत्वं तदालोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो

द्वित्वविशिष्टद्वित्वगुणविषयाविशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदग्रिमक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशाद्विनाशः हे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्पत्त्यमानद्वत्वाधारेणैन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपापेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्तद्वत्तसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतोन्द्रियसन्निकर्षमारभ्यसंस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यानपेक्षाबुद्धितो विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितो विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाहेति । नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्सामग्रीसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथाच तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशाच्च तदग्रिमक्षणे एव द्वित्वनाश इति हे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्रानभिकूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलबलेन तथा कल्पनात्, ननु तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थ एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजनकत्वात् न हि

केवलो गुणः क्वापि स्मर्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागैव गुणस्मर-
णात्, ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वनाशे
विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्त्तमानावभासिनी
विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणनाशकाले सम्भवति तथादर्शनादिति
चेन्न विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य
विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेषणे-
न्द्रियसन्निकर्षोऽपि सृज्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पू-
र्वक्षणवर्त्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेनाभ्युपगमात्, वि-
शेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञानजनक-
ज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं न तु विशिष्टज्ञा-
नविषयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति
वेद्नाप्रत्याख्यव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वा-
त् उपलक्षणन्तु तद्व्यधिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काक-
वत्ता तदा काको विशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् असन् तदो-
पलक्षणम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि विशे-
षणत्वापत्तिरिति चेन्न दृष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि रसो वर्त्ततेति
चेन्न विशिष्टवृत्तेर्विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् नहि विशेष-
णं विशिष्टमित्येकं तत्त्वम्, द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो
नास्ति कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेरेव वैशि-
ष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्वानन्तु तत्राप्येति न किञ्चिदनुपपन्नमित्या-
ख्याः । एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत्त्वोत्पत्तिविनाशावप्युह-
नीयौ । द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाशकम्, आश्रयनाशविरोधिगु-
णान्तराभावे गुणस्य सतीविनाशित्वात् चरमज्ञानवत् चरम-

ज्ञानस्यादृष्टनाशनाशत्वात् । क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति
यत्र द्वित्वाधारावयवकर्म्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्
यथा अवयवकर्म्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धौ संयोगना-
शगुणोत्पत्तौ द्रव्यनाशाद्वैतसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वि-
त्वनाशः, सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य
द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्यकारणसमानभावाभावात्
यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्म्मापेक्षाबुद्धौ योग्योपपत्त्यं तदा द्वा-
भ्यामाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः तद्यथा अवय-
वकर्म्मापेक्षा बुद्धौ विभागोत्पत्तिद्वित्वोत्पत्तौ संयोगनाशाद्वि-
त्वसामान्यज्ञाने द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः,
प्रत्येकं सामर्थ्यग्रहात्, इयञ्च प्रक्रिया ज्ञानयोर्बध्यवातकपक्षे
परमुपपद्यते स एव च पक्षः प्रामाणिकः । ननु द्वित्वत्रित्वा-
दीनां सामग्रीमास्येक्यं कार्यवत्त्वच्छेदं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां
द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्,
सयवायिकारणगतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तन्त्वमिति चेन्न द्वि-
त्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणचिन्ता-
याअनिवारणात् अपेक्षाबुद्धावेकत्वेषु च तादृशविशेषस्यानुप-
लब्धबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽ-
पि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेष इति चेदेवं
सति द्वित्वारम्भिकयाऽपि सामग्र्या कदाचित्त्वं चतुष्टय-
त्पद्यतेत्यनियमप्रसङ्गाः । अत्रोच्यते प्रागभावविशेषादिशेषोप-
पत्तेः यथा तुल्यया सामग्र्यापाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्
प्रतगभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वप्नप्रागभावस्यैव कार्यं

प्रति करेत्वावधारणात् यद्वा शुद्ध्यापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्व-
 सहितया त्रित्वमिति मेयम्, शतं पिपीलिकानां मया हत-
 मित्यादौ समवायिक्रारणाभावे द्वित्वं तावन्नोत्पद्यते तथाच
 गौणस्तत्र सङ्ख्याव्यवहारो द्रष्टव्यः । सेनावनादौ नियतापे-
 क्षाबुद्ध्याभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रादिसङ्ख्येति
 श्रोभरोचार्याः । एवं सति शतसहस्रादिकोटिकस्तत्र संशयो
 न स्यात् न स्याच्च महती महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयना-
 चार्याः । अत्रैवमालोचनीयं त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता सङ्ख्यैव
 बहुत्वम्, तद्वन्न वा सङ्ख्यानन्तरम्, नाद्यः सेनावनादावपि
 शतसहस्रादिसङ्ख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादि-
 लक्षणस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथाच प्रतिनियतैकत्वानाल-
 नम्बनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसङ्ख्यैव बहुत्वं शताद्यभिव्यक्ति-
 स्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्, वयन्तु ब्रूमः त्रित्वा-
 दिसमानाधिकरणं सङ्ख्यानन्तरमेव बहुत्वं त्रित्वादिजनकापे-
 क्षाबुद्धिजन्यं प्रागभावभेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहवस्ता-
 वत् सन्ति शतं वा सहस्रं वेति विशिष्य न जानीम इति,
 यथैकद्रव्ये महत्त्वं दीर्घत्वञ्च तथैकचैवाधिकरणे त्रित्वादिकं
 बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूतफलान्यानयामो-
 ति प्रश्ने बहवस्तावदानोयन्तां किं विशेषजिज्ञासयेति, एव-
 ञ्च द्वित्वसहितोपेक्षाबुद्ध्या त्रित्वं त्रित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या च-
 तुष्टमेवमुत्तरोत्तरोत्तरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्व-
 सङ्ख्याविशिष्टत्वनियमः, अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्र-
 मुत्पद्यते न तु सङ्ख्यानन्तरं संशयस्त्वसत्कोटिकोऽपि भवत्ये-

वेति । तत्समानाधिकरणञ्च पृथक्त्वमिति यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि । ननु द्वित्वत्रित्वादिसमानाधिकरणैरेक-
पृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं द्विपृथक्त्वादिनेति चेन्न घ-
टात् पललोष्टौ पृथगिति द्विपृथक्त्वस्यान्योन्यावधिकत्वाप्रतीतेः
प्रत्येकपृथक्त्वे च तत् प्रतीतेरिति वैषम्यात्, न चैवं द्विपर-
त्वापत्तिः; द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां परत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेः
यथा पृथक्त्वे परस्परवधिकत्वविरोधस्तथा न परत्वे, द्वावि-
मौ पराविति द्वाविमौ नीलाविति वदुपपत्तेः समानदेशस्थ-
योः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वसाम्येऽपि दिक्पिण्डसंयोगस्यासम-
वायिकारणस्य भेदेद भिन्नकार्योत्पत्तिमश्वत्, मिलितयो-
रेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिलित-
योरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथक्त्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वमश्वत्
द्रव्यातिरिक्तमेकं कार्यं प्रत्यनेकेषां संयोगानां कार्यं कार्य-
समवायप्रत्यासत्त्या सम्भूयारम्भकत्वाददर्शनात्, कारणैकार्थप्र-
त्यासत्त्या तु बहवस्तन्तुतुरीसंयोगा एका पटतुरीसंयोगमार-
भन्त एवेति दिक् । द्वित्वाद्विनाशवद्द्विपृथक्त्वाद्विना-
शोऽप्यूहनीयः ॥ ८ ॥

*अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च सं-
योगः ॥९॥

प्रकरणान्तरमारभते ।

संयोगे संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाणं कार्याणि च, अ-
वयवसंयोगेषु द्रव्यमग्निसंयोगे पाकजा रूपादयः प्रचये प-

रिमाणविशेषः मेर्याकाशसंयोगे शब्द इत्याद्यूह्यम् । न चा-
 विरलीत्युत्तिरेव संयोगः क्षणभङ्गपरिणामयोर्निरासात् अप्रा-
 प्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, स चान्यतरकर्मजः । क्रियावता
 श्येनेन निष्क्रियस्य स्थाणोस्तदभिमुखक्रियारहितस्य सक्रि-
 यस्यापि धावतः यथा धावता पुरुषान्तरेण पृष्ठदेशसंयोगः,
 उभयकर्मजः मेषयोर्मल्लयोर्वा प्रत्येकं गृहीतसामर्थ्याभ्यामु-
 भाभ्यामेव तज्जननात्, तृतीयस्थङ्गुलितरुसंयोगाद्वस्तुतरुसं-
 योगः, स चैकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीरणसंयोगात् पट-
 वीरणसंयोगः क्वचिद्द्व्याभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा
 द्वाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशस्य द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वित-
 न्तुकपटस्याकाशेन संयोगः, क्वचिच्च बहुभिरपि संयोगैरेकः
 संयोग आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिराकाशस्य दशसंयोगा
 एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते, क्वचित् पुनरे-
 कस्मादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयमुत्पद्यते
 यथा पार्थिवाप्ययोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भके संयोगे
 जाते पार्थिवे परमाणौ पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, आप्ये च प-
 रमाणावाप्यपरमाण्वन्तरेण, द्वाणुकद्वयारम्भकं संयोगद्वयमु-
 त्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्यां द्वाणुकद्वयं
 युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भकः संयो-
 ग उत्पन्नस्ते नैकेनैव पार्थिवपरमाणुनाप्यद्वाणुकेनैकः संयोगः
 आप्यपरमाणुना पार्थिवद्वाणुकेनापरः संयोगोद्वाणुकयो-
 र्पाद्युत्पत्तिसमकालमव जायते, कारणाकारणमयोगिन का-
 र्याकार्यसंयोगयोरवश्यं जननात्, सूत्रे^१ विभूनामन्यतरक

भूमि एव, विभुनोऽस्तु न संयोगः कारणाभावात् कर्म ताव-
त्तत्र नास्ति न च कारणं तेन कारणाकारणसंयोगात् कार्या
कार्यसंयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो सम्भवति अप्रा-
प्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात् नित्यत्वे तद्विघातात् ए-
वञ्च सति विभागाप्यजस्तत्र स्यात् न चेष्टापत्तिः संयोगवि-
भागयोर्विरोधिनोरविनश्यदवस्थयोरेकत्रानुपपत्तेः, किञ्च
संयोगं प्रति प्रयोजिका युतमिद्धिः न च विभुनोस्तत्सम्भवः
सा हि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमात्रं युताश्रयाश्रयित्वं
वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणाद्विभागादाश्रय-
नाशादपि क्वचित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तो-
रवयवेऽंशौ कर्म जायते तेनाश्वन्तराद्विभागः क्रियते विभा-
गादारम्भकसंयोगानाशस्ततस्तन्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् सं-
योगनाशो यत्र तन्तुद्वयं चिरं संयुक्तं सदनुत्पन्नक्रियं भवति,
केचित्तु तन्त्ववयवकर्मणा यदा तन्त्वारम्भकसंयोगनाशः
क्रियते तदा तन्त्वन्तरे कर्मचिन्तनात् आश्रयनाशविभागा-
भ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तच्चानुपपन्नं स-
मवायिकारणनाशक्षणे विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य
कार्यसमकालस्थायित्वनियमात् स चायं संयोगो द्रव्यारम्भे
निरपेक्षो गुणकर्मारम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगो तथैवानुभवात् शाखामात्रावच्छेदेनापि मह-
ति न्यग्रोधतरो वृत्तमानः कपिसंयोगः, न्यग्रोधतरो कपि-
संयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदमात्रेणान्यथामिद्धौ परमाणु-
वृत्तिरापद्येत तथाच नोपलभ्येत विभूनामप्युपाधिभेद एव
प्रदेशस्तदपच्छेदेन वर्तमानस्य संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं पर-

माणुनिष्ठस्यापि संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदकाश्चिन्तनीयाः ८
+ एतेन विभागो व्याख्यातः ॥१०॥

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह ।

संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च, श्येनकर्मणा स्याणुश्येनविभागः, संयुक्तयोर्मल्वयोर्मेषयोर्वा कर्माभ्यां तदुभयविभागः, स चायं कर्मोत्पत्त्यवहितक्षणीोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं “संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म” इति, विभागे जननीये आश्रयः, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशश्चापेक्षणीय इति चेन्न स्रोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्, विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभागमेदात् कारणाकारणविभागजकार्याकार्यविभागमेदाच्च, तत्र कारणमात्रविभागात् कारणकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागो यथाकुलोत्तरुविभागाद्वस्तुतरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति । ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहार इति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात्, द्रव्ययोर्वर्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवायवविनोरपि प्रसङ्गात्, अकार्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् विन्ध्यहिमवतोरपि स्यात्, भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य गुणकर्मणोरपि भावात् अभ्रान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्तमानत्वात्, संयो-

गविनाशे विभाग इति चेत् एकतरमयोगिनाशेन नष्टे सं-
योगे तदुच्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनीर्वाद्यमानयोरिति चेत्
एकसंयोगनाशानन्तर पुनः संयुक्तयोः कुवलामलकयोः सं-
योगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्, यावत् संयोगनाशस्त-
थेति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थभावा-
त्, तस्मादस्ति विभागार्थान्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्त-
रनाशः, विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण सत्याश्रये
गुणनाशानुपपत्तेः कर्मैव संयोगनाशक स्यादिति चेन्न विरो-
धिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजशरी-
राणां स्वस्वकर्मणा तरुसंयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन
कर्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशमश्वेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीर-
तरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गु-
लीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयो-
गनाशकत्वे कचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगना-
शापत्तेः, त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागे-
न हस्ततरुविभागो जनितो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युप-
गमात् व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु
न चातिप्रसङ्गः आयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणक-
र्ममाश्रयत्वाभ्युपगमादिति सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं
विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बा-
धकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः । शब्दविभागौ च विभा-
कार्थौ तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं मृत्प्रामहे न
हि वंशे पाठ्यमाने दले च चरणयन्त्रणावष्टब्धे दलान्तरे चो-

परिक्लृप्तमाणे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यद-
 समवायिकारणं पश्यामः न च दवदहनदह्यमोनस्फुटहेणु-
 चीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः, कारणा-
 कारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागमनुमन्यामहे कथमन्यथा
 स्वस्वकर्मजनितः श्रुतीतरुसंयोगहस्ततरुसंयोगभुजतरुसंयोग-
 शरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभा-
 गे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां
 नाशः, तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशि-
 केत्युक्तत्वात्, कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभा-
 गे न संप्रत्ययः यतो वंशटले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरवि-
 भागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः समं
 तद्वलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा विभागस्य दर्शनात्
 न ह्यङ्गुल्यामुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादि-
 देशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते कमलदले चोत्पन्नेन कर्मणा
 दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्य-
 न्ते, द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानेकं क-
 मारभतां यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागमा-
 रभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यार-
 म्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमिति
 ब्रूमः, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्यास्या-
 वश्यकत्वात्, ननु कर्मणि वैचित्र्यमावश्यकं तथाचैकं कर्मद्र-
 व्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्क-
 मलकुङ्कुमलादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमविरो-

धिनञ्चोभयमिति मैवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्प-
नामूलं न च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वे-
न, अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वे नेति तथैव वैचित्र्यस्यापि
कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्तमानं कर्म दलद्वयविभा-
गमात्रं जनयति, स च विभागोऽग्रे आकाशदिदेशाद्विभा-
गं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्वित्वं विभागमारभते, तस्य च
निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं
कालमपेक्षते, ननु तदानीमपि कर्मैव तज्जनयतु, अतीतका-
लत्वात् विभागजनने कर्मणः स्वीत्यनन्तर एव कालः, न-
न्वेवं जनिते विभागान्तरे कर्म प्रदेशान्तरसंयोगमपि न
जनयेत्, न संयोगजननं प्रतिकर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्य-
था कर्म न नश्येदेवं तस्योत्तरसंयोगमात्रनाशत्वात्, सोऽयं
विभाग उत्तरसंयोगनाशः क्षणत्रयस्थायी, क्वचिदाश्रयनाश-
नाशः तद् यथा तन्तोरेवयवेऽंशौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वय-
विभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्त्वा-
रम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भक-
संयोगनाशास्तन्तुनाशस्तन्नाशाच्च तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभा-
गनाशः । नन्वेवं तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्-
विनाशकाभावात् उत्तरसंयोगेन हि तन्नाश्येत, विभागे च
नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा
विनश्यदवस्थतन्तोर्विभागो जनितस्तथा तदंशोरपि विभागो
जनोयः सोऽप्यारम्भकसंयोगविरोधेव तेनांशुतन्तुविभागेन
तन्त्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः

यद्वा यत्र तन्तौ यदा कर्म तदंशावपि तदैव कर्म तच्च कर्म
 विनश्यदवस्थतन्तु तदवयवाकाशादिदेशाद्युपदेव विभागा-
 नारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगाविरोधित्वात्
 तथाच कारणमंशुरकारणञ्चाकाशादि तद्विभागात् कार्यस्य
 तन्वीरकार्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्प-
 त्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति। क्वचि-
 द्द्वयाभ्यां तद्वयथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेऽशौ
 कर्म वीरणे च कर्मत्येकः कालः अंशुकर्मणांऽञ्चन्तरविभाग-
 स्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च
 तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयो-
 गनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीर-
 णसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामा-
 श्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः ॥ १० ॥

+संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणु-
 त्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥११॥

ननु संयोगेऽपि संयोगीऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति
 प्रसङ्गनिवारणार्थमाह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वं नाणुत्वमहत्त्ववती यथा संयोगविभा-
 गौ न संयोगविभागवन्तौ ॥११॥

*कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वा-
 भ्यामिति ॥१२॥

द्वितीयञ्च सूत्रं व्याख्यातमेव ॥१२॥

+युतसिद्धयभावात् कार्यकारणयोः संयोग-
विभागौ न विद्येते ॥१३॥

ननु द्रव्ययोरवयववायविनोः संयोगः कथं नेत्यत आह ।
असम्बन्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाश्रयाश्रितत्वं
वा तदभावस्त्ववयववायविनोरित्यर्थः ॥१३॥

+गुणत्वात् ॥१४॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साङ्केतिकं सम्बन्धं साधयितुं
प्रकरणान्तरम्, तत्र पूर्वपक्षमाह ।

संयोगस्येति शेषः, तथाच गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः
कथं स्यात् अर्थेन घटादिनेत्यर्थः ॥१४॥

*गुणोऽपि विभाव्यते ॥१५॥

किञ्च विषयोऽपि क्वचिद्रूपरसादिलक्षणस्तेन संयोगो
न सम्भवति गुणे गुणानङ्गीकारादित्याह ।

गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य
विषयो न तु तेन समं संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यद्वा गुणोऽपि
शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः स-
म्बन्ध इत्यर्थः ॥१५॥

+निष्क्रियत्वात् ॥१६॥

किञ्च कस्यचिदाकाशादेर्द्रव्यस्य नान्यतरकर्मजः संयो-
गो नाभयकर्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह ।

शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य चेति शेषः ॥१६॥

*असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥१७॥

सम्बन्धे बाधकान्तरमाह ।

असत्यपि घटपटादौ, नास्ति गेहे घटः, न॥स्ति पटः, अ-
तपूर्वो नकारो नास्ति, अभूतपटः, पटो भविष्यतीत्यादिप्र-
योगदर्शनादित्यर्थः । तथाचासता घटादिना शब्दस्य न संयो-
गी न वा समवाय इति भावः ॥१७॥

+शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥१८॥

किञ्चात इत्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगश्चेन्नास्ति तदेतदायातं शब्दार्थावस-
म्बन्धावेवेत्यर्थः ॥१८॥

+संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥१९॥

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं न स्यादित्य-
त आह ।

दण्डी पुरुषः हस्ती कुञ्जर इति प्रत्ययौ स्तः, तत्र प्रथमः
संयोगात्, द्वितीयः समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुञ्जरस्य
समवायाधीनः प्रत्ययः, हस्तः समवायितया यस्यास्ति स ह-
स्तीति विशेषादिति विशेष एव हस्तादौ समवायसम्बन्धाद्वि-
शेषणत्वं न तु तत्त्वादोनामपि तन्तुमान् पट इत्यादिरवयव-
विशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घटशब्दवान् घटोऽर्थ इति
प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोरनसंयोगी नापि समवा-
य इति भावः ॥१९॥

+सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥२०॥

ननु यदि न संयोगी न वा समवायः शब्दार्थयोस्तर्हि
केन सम्बन्धेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः अस्माच्छब्दादयमर्थो
बोद्धव्य इत्याकारः, यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स
तमर्थं प्रतिपादयति तथाच शब्दार्थयोरेश्वरेच्छैव सम्बन्धः
स एव समयस्तदधीन इत्यर्थः, यथा नकुलदंष्ट्रायस्पृष्टा या
काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्ति, स च समयः क्व-
चिद्व्यवहाराद् गृह्यते यथा प्रयोजकेन घटमानवेत्युक्ते प्रयो-
ज्यस्य कम्बुग्रीवावन्तमर्थमानयतो ज्ञानं तावदनुमिनाति त-
टस्थो बालः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् सत्प्रवृ-
त्तिवत्, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभावितात्, एतज्
ज्ञानदिष्योऽयं कम्बुग्रीवावानर्थो घटपदवाच्य इत्यावापो-
द्वापप्रक्रियया बालस्य घटपटादावर्थे व्युत्पत्तिः क्वचिच्च सा-
क्षादाप्तवाक्यादेव यथाऽयं कम्बुग्रीवावानर्थो घटपदवाच्य
इति क्वचिदुपमानात् यथा, गीसदृशो गवयः, यथा मुहूर्तस्तथा
मुदगपर्णी, यथा माषस्तथा माषर्णीत्यादि साधर्म्योपमानात्,
क्वचिन्निन्दाकारादपि वाक्यात् यथा धिक् करभमर्तिलम्बौष्ठ
दीर्घग्रीवं कठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामिति निन्दावा-
क्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्डमुपलभ्यायमसौ करभ इति व्यु-
त्पत्तिः, क्वचित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् यथा प्रभिन्न-
कमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भ-

वत्ययमसौ मधुकरपदवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकर्तृ-
त्वात्, यथा वा सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीति । तदेतद-
नुमानं वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमामर्था-
दव्युत्पादकः, उपमानविशेष एव वा, मधुपानकर्तृत्वस्य भ्र-
मरादिव्यक्तान्तरबाधस्य स्योपनयात् । समयश्च जातिमाने,
व्यक्तेराक्षेपत एवापस्थितेरिति तौतातिकाः । जातौ व्यक्तौ
चोभयशक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यांशे स्वरूपसती प्रयो-
जिकेति प्रभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्ताशक्तिजातयः प-
दार्था इति वृद्धाः । गवादिवदानामियं गतिः, गुणकर्मादि-
वाचकपदानान्तु जातिव्यक्तोपवार्थइतिमयूखेप्रपञ्चितम् ॥२०

+ एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्र
कृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥२१॥

इदानीमुद्देशक्रमप्राप्ते परत्वापरत्व परस्परानुबन्धव्यवहा-
रकारणतया शिष्यबुद्धिवैषद्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकग्रन्थे नाह ।

परमपरञ्चेति भावप्रधाना निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः
यद्वा परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्यम्, ए-
का दिग् ययोस्तावेकदिक्कौ त[भ्यामेकदिक्काभ्यां पिण्डाभ्या
मित्यर्थः तुल्यदेशावप्येकदिक्कौ भवतः न तु ताभ्यां परत्वाप-
रत्वे उत्पद्येते व्यवह्रियेते वेत्यत उक्तं सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्या-
मिति, सन्निकर्षः संयुक्तसंयोगाल्पत्वम्, विप्रकर्षस्तद्भूयस्त्वम्,
तद्वद्ग्रामित्यर्थः एतेन समवायिकारणमुक्तम्, दिक्पिण्डसं-
योगस्त्वममवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य प्रा-

चवस्थितयोः पिण्डयोरैकस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपर-
स्मिन् संयुक्तसंयोगाल्पतरत्वञ्चापेक्ष्य परत्वमपरत्वञ्चात्पद्यते,
असमवायिकारणमुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विषयेण
विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारण-
त्वमुक्तम्, एकादिगवास्थितयोरैव परत्वापरत्वे उत्पद्येते इति न
सर्वोत्पत्तिः, एकस्यैव द्रष्टुरपेक्षाबुद्धिः समुत्पद्येते इति न स-
र्वोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनियमान्न सर्वोत्पत्तिः, कारणश-
क्तेरुत्पन्नयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न परस्परान्तरत्वम्, अन्यथा हि
नात्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परापेक्षायां हि द्वयोर-
नुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च
तयोर्नात्पत्तौ तन्मन्तरेणेति, एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वा-
परत्वे अभिप्रेत्य, तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्तमानः का-
लो ययोर्युवस्थविरपिण्डयोः ताविककालौ ताभ्यामेककाला-
भ्यामित्यर्थः, सन्निकृष्टोऽल्पतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वं,
विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि
विषयेण विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति तेन युवस्थविरपिण्डौ
समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगश्चासमवायिकारणम्, अ-
ल्पतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपन-
परिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च
परत्वापरत्वे अनियतदिग्देशयोरपि पिण्डयोरुत्पद्येते, तत्र
दैशिकपरत्वापरत्वयोः सप्तधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव
द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, मयोमस्या
समवायिकारणस्य नाशात्, द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य

नाशात्, गिमित्तममवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तमम-
वायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमप्रायिकारणनाशस-
मवायिकारणनाशेभ्यः । तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वो-
त्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशा-
त् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः. द्वित्वनाशपदेव
सर्वभूहनीयम् । असमवायिकारणनाशादपि तद् यथा यदै-
वापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्मततो यदैव परत्वा-
त्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं
तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धि-
नाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः
तत्र चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वान्न तन्नाशक-
त्वम्, नन्वसमवायिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्मममःसं-
योगनाशादपि संस्कारादृष्टादीनां विनाशे बहु व्याकुलं स्था-
दिति चेन्न विप्रकष्टत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्या-
न्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी न च त-
दा नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव ना-
शकः कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य स्मृतिमुखादेश्विरेणा-
पि दर्शनान्न तन्नाशकल्पना, उपलक्षणञ्चैतत् अवधेर्दृष्टुश्च त-
द्देशसंयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तस्तुल्यत्वा-
त्, समवायिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः तथाहि
यदा पिण्डावयवे समुत्पन्नेन कर्मणाऽव यथान्तराद्विभाग-
स्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः पर-
त्वोत्पत्तिः, अग्रिमक्षणे संयोगनाशाद् द्रव्यनाशः परत्वस-

मान्यज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्, तथाच यौगपद्यान्नापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, क्वचिद् द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षाबुद्धेरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोगनाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनापेक्षाबुद्धिनाशौ सतश्च परत्वनाशः, क्वचिद् द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद् यथा यदा द्रव्यावयवविभागस्तदैवपिण्डकर्मापेक्षाबुद्धेरुत्पादस्तदनन्तरमवयवसंयोगनाशदिक् पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक् पिण्डसंयोगनाशपरत्व सामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक् पिण्डसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति, क्वचित् संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानविभागौ अपेक्षाबुद्धिनाशदिक् पिण्डसंयोगनाशौ ततः परत्वनाशः, क्वचित् समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्माणि युगपत्, तदनन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक् पिण्डविभागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक् पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्पत्तयः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य नाशः, कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणनाशाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक् पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविप्रकर्षनाशो यथा न तथा कालिकयारिति तयोः समवायिकारणनाशापेक्षाबुद्धिनाशात् हाभ्याञ्चेति त्रयः पक्षाः पूर्ववदूहनीयाः ॥२१॥

***कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥२२॥**

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्तस्य परत्वापरत्वे परत्वा-
समवायिकारणकालसंयोगीऽपरत्वासमवायिकारणकालसंयो-
गश्च लक्षणयोक्तः, अन्यथाऽनन्वयापत्तेः, न हि परत्वापरत्वा-
भ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते तस्मात् परत्वापरत्वपदयोस्त-
दुत्पादककालसंयोगावर्थौ लक्षणया ॥२२॥

+परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्व

महत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥२३॥

+कर्मभिः कर्माणि ॥२४॥

+गुणैर्गुणाः ॥२५॥

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत
आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याकृतकल्पानि गृह व्याक्रियन्ते ॥
२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

**+इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः ससम-
वायः ॥२६॥**

परत्वापरत्वादीनां सूत्रमात्रसमवेतत्वमुक्तं ज्ञानसुखा-
दीनाञ्चात्मसमवेतत्वं तत्र समवाय एव क इति शिष्यजिज्ञासा

सामनुरूप्य बुद्धे रूढे गक्रमप्राप्ताया अपि लङ्घनात् समवाय-
परीक्षामाह ।

कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि
द्रष्टव्यं तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे “अयुतमिद्वानामा-
धार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः”
इति, असम्बन्धयोरविद्यमानत्वमयुतमिद्विः, इह कुण्डे दधि
इह कुण्डे बदराणोतिवत् इह तन्तुषु पट इह वीरणेषु कट
इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि इह गवि गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम्
इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरुत्पद्यमाना न विना सम्बन्धमुत्प-
त्तुमर्हति तेनानुमीयतेऽस्ति कश्चित् सम्बन्ध, न चासौ संयोग
एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभागपर्य-
वसानाभावाच्च सम्बन्धिनामयुतमिद्वत्त्वाच्च नियताधिकरणत-
यैवोन्नेयत्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वान्नित्यत्वाच्च । नन्वेकश्चेत्
समवायस्तदा द्रव्यत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिसमवाय-
स्य द्रव्ये सम्भवात्, सैवम्, आधाराधेय नियमादेवासङ्करात्
यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव गुणत्वकर्मत्वादीनाम-
पि तथापि तेषां न द्रव्यमाधारस्तत्र तेषामप्रतीतिः द्रव्येष्वेव
द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्त्वेव कर्मत्वं नत्वन्यत्रे
त्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदधोः संयोगा-
विशिष्टेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधोत्याश्रयाश्रयिभावनियम-
स्तथा व्यङ्गाव्यञ्जकशक्तिभेदादेवात्रापि नियम उपपत्स्यते न
हि द्रव्येण द्रव्यत्ववत् कर्मत्वादप्यभिव्यज्यते तदुक्तम्,

“संविदेव हि भगवति वस्तूपगमे नः शरणम्” ।

इति, न ह्याधारत्वं प्रति विपरीता संविदस्ति, न हि भवति
द्रव्यं कर्मेति, न वा भवति पटे तन्त्व इति, एतेन वायौ रू-
पममवायेऽपि वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते त-
स्मात् स्वभावशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका, स चायं नित्य अ-
कारणकत्वात् भावानां हि समवायिकारणादुत्पत्तिनियमः,
तदनुबुद्धे च निमित्तासमवायिनी, तथाच समवायस्य सम-
वायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव समवायेन
वा, न तावदाव्यः. अनवस्थापातात्, न द्वितीयः, न हि स
एव समवायः स्वेनैव समवायः सम्भवतीत्यात्माश्रयात्, तन्तुषु
पटसमवायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत्
स्वरूपसम्बन्धे समवायान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापातात्, तर्हीति
पटरूपमित्यपोहप्रत्ययः स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवा-
येनेति चेन्न तत्रातिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात्, तर्हीह भू-
तले घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्बन्धान्तरं वा स्यादिति
चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटात्यन्ताभावा-
न्यान्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमेतयोः सामान्यत्वापत्तेः प्रध्वं-
सस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च
समवेतानुत्पन्नत्वेनाविनाशित्वापत्तेश्च न च भावत्वं तत्र त-
न्त्वम्, भावत्वस्यापद्यत्वात्, अभावेऽस्यैव वैशिष्ट्याख्यं सम्ब-
न्धान्तरमिति भाषाः, तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वै-
शिष्ट्यं तदा घटवत्यपि घटाभाव प्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशि-
ष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्यासत्वात्, घट एव तत्र घटाभावधोप्र-
तिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धकाभावस्यैव

तत्र सत्त्वात्, न चाश्रयस्वभाव एव तादृशो येन न तत्र घटा-
भावाभिव्यक्तिः, घटापसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः ।
तवापि रूपनाशानन्तरं कथं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य
नित्यत्वादेकत्वाच्चेति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतिः, समवा-
यप्रतिबन्धिः प्रत्यक्षमयूखे मोचित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

+द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७

द्रव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भेदं साधयन्नाह ।

भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका विलक्षणबुद्धि-
वेद्यत्वात् तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः द्र-
व्यत्वगुणत्वेन्युपलक्षणं कर्मत्वादपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

+तत्त्वम्भावेन ॥ २८ ॥

एकत्वं साधयति ।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्या-
तम्, यथैका सत्ता सर्वत्र सदबुद्धिप्रवर्त्तिका तथैक एव सम-
वायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः खलिङ्गाविशेषाद्विशेषलि-
ङ्गाभावाच्च न हि समवायस्य विशेषलिङ्गं भेदकं लिङ्गमाक-
लयामो येन नानात्वमभ्युपगच्छामः, अतएव नित्यः देशका-
लादिभेदेऽप्यभिन्नस्य सत्तावदेवानित्यत्वायोगात्, ननु समवा-
यो यद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्नुपटयोः पटरूयोर्वा विश्लेषः
स्यादिति चेन्न युतसिद्धभावाद्विश्लेषानुपपत्तेः न हि रूपरू-
पवतीरवयवावयविनोर्वाऽसम्बन्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति येन वि-
श्लेषः स्यात्, युतसिद्धरेवापाद्यत इति चेन्न कदाचिदपि त-
थाऽननुभवेनापाद्यबाधात् । समवायो नानाऽनित्यश्चेति प्रा-

भाकरास्तच्चानुपपन्नं रूपं नष्टमिति हि प्रत्ययो न तु रूपस-
मवायो नष्ट इति कस्यापि प्रत्ययः । प्रत्यक्षः समवाय इति नै-
यायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायोऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे स-
त्यसमवेतभावत्वात् मनोवत् कालादिवद्वा ॥ २८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं सप्तमाध्यायः ।

अष्टमाध्याये प्रथमान्हिकम् ।

+द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥१॥

शिथ्यजिज्ञासानुरोधात् क्रमलङ्घनमिदानीमुद्देक्रममा-
लम्बते तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायार्थः, आत्मसाधनाय पूर्वं
बुद्धिरुक्ता तां स्मारयन्नाह ।

द्रव्ये स्थिति विषयेण विषयिणं तृतीयाध्यायमुपलक्षयति
“इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” “आत्मे-
न्द्रियार्थमन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्” इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां
ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः तत्र “बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति
पर्यायाः” इति समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे साङ्ख्यमतनिरासार्थं
पर्यायाभिधानम् । साङ्ख्ये हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदसाच-
क्षते तथाहि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव
पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्था नित्वा अपरिणामिनो
नित्यचैतन्यस्वभावाः, ते च पङ्गवोऽपरिणामित्वा, प्रकृतित-

स्वप्ना जड़त्वात्, यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभेददिदृ-
क्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते,
तस्याश्चाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरेव मह-
त्तत्त्वं तदुक्तम् “प्रकृतेर्महान्” इति, सा च बुद्धिदर्पणवन्निर्म-
ला, तस्याश्च बहिरिन्द्रियप्रणाडिकया विषयाकारो यः परि-
णतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति
चाख्यायते, स्वच्छायां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरु-
षस्य भेदऽग्रहादहं जानामीति योऽभिमानविशेषः सैवोपल-
ब्धिः, सूक्ष्मचन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणाडिकयैव सु-
खदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः, अत
एव ज्ञानसुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्व एव
बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्ममात्रया प्रकृतावेव वर्त्तमाना
अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरो भवन्ति च, पुयुषस्तु पुष्करप-
लाशवन्निर्लेपः प्रतिबिम्बते परं बुद्धावति यन्मन्यते तदनेन
प्रर्थयाभिधानसूचितप्रमाणेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिशब्दो
यदि बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्प्रर्थवस्यति
न च मनः प्रत्यक्षम्, बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, न
चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कर्तृधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः
भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येमि अहमुपलभे इत्यहन्त्वसा-
मानाधिकरण्येन प्रतिभासः, अभिमानोऽसाविति चेत् ता-
त्त्विकत्वे बाधकाभावात्, पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कूट-
स्थत्वं तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्व-
सम्भवात् न हि धर्मी धर्मश्चेत्येकं तत्त्वं येन धर्कोत्पादधिना-

शावेव धर्म्युत्पादविनाशौ स्यातां, तथाच य एव चेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक् ॥ १ ॥

+तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥२॥

तच्च ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्थलक्षणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संशय-विपर्ययस्वप्नान्धवसायलक्षणा, तत्र यल्लैङ्गिकं तदतिन्द्रिय-जम्, कुत एतदित्वाह ।

आत्माऽत्र परमात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानस्य क्वाचि-त्क्वाहमत्ययस्याहं गौरः क्लृप्तो भङ्गावाहुरित्यादिप्रत्ययतिर-स्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोक्षा, चकारादाकाशकालदि-शां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्याणामुवग्रहः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञोयमसर्वज्ञीञ्च, सर्वज्ञीयं योगजधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि परमाणवः प्रसक्ताः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात् । सामग्रीविरहात् कथमेवं स-हत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्त इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुप-ग्रहाच्चक्षुरादिना वा, अचिन्तप्रभाबो हि योगजो धर्मो न सहकार्यन्तरमपेक्षते । विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पु-रुषोनसर्वज्ञःपुरुषत्वादहमिवेत्यादितुप्राभाकरोनमीर्माभि-ज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवद्विषयबाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोज-कम्, असर्वज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकानिर्विकल्पकञ्च,

सविकल्पकं ज्ञानं प्रमाणमिति किञ्चिदिदं नागादयः तथा हि अभिलापसंसर्गाग्यप्रतिभासं हि तत्, न ह्यभिलापेन नाम्ना सम्भवत्यर्थस्य सम्बन्धा येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात्. न च जात्यादि परमार्थसत्, येन तद्द्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियेण गृह्येत, न च सतः स्वलक्षणासता सम्बन्धः सम्भवति. न चासत् इन्द्रियगोचरः, तस्मादिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकमुपपद्यमानं तत्रार्थं प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति चोच्यते इति, तच्चैतदनुपपन्नमभिलापसंसर्गाग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्व, नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने सम्भवत्येव, सुरभिचन्दनमिति वदुपनीतभानसम्भवात् यद्वा संज्ञावैशिष्ट्यं प्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः स्मरणमात्रम्. स्मृतैव सा अर्थव्यावर्त्तिका, अभावज्ञाने प्रति योगिस्मरणवत्, जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् । ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्त्वत्र प्रमाणमिति चेत् सविकल्पकमेव, तच्च विशिष्टज्ञानम्, न च विशेषणज्ञानमन्तरेण तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशिष्टेन्द्रियसन्निकर्षतदुभयाससर्गाग्रहस्य कारणत्वावधारणात् ॥ २ ॥

+ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥३॥

यत्र यथा ज्ञानं यत्कारणकञ्च तद्विषदयितुमाह ।

ज्ञानान्तरान्निर्देष्टव्यं यत्प्रकारकं यद्विषयकं यद्धर्मकं तच्च ज्ञाननिर्देशे कर्त्तव्यं ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्तः उच्यते इत्यर्थः आदिकर्मणि क्त्वाविधानात् ॥ ३ ॥

+गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥४॥

कोट्टशो निष्पत्तिविधिस्तमाह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तच्च द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्यत इति द्रव्ययोग्यततैव तच्च तन्त्रम्, सन्निकर्षश्च तेषां द्रव्यघटित एव संयुक्तसमवायेन तेषां ग्रहणात्, यद्यपि विषक्तचम्पकावयव-कर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो गृह्यते तथापि सन्निकर्षघटकं तत्रायोग्यमपि द्रव्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि शब्दग्रहे द्रव्ययोग्यता न तन्त्रं तत्रापि तत्रैव समवतः शब्दो गृह्यत इति तदेव तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्लियते इति चेन्न ज्ञाननिष्पत्तेः कार्येण हि कारणमवश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥४॥

+सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्त-
त एव ज्ञानम् ॥५॥

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानि एवमेतेषामपि सामान्यानां विशेषाः पृथिवी त्वादिरूपत्वादु-

त्क्षेपणत्वादीनि, तत्र द्रव्यगतानां सामान्यानां तत एव योग्याश्रयविशेषादेव तन्निबन्धनाच्च संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानं गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दत्वकत्वादी समवेतसमवायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानम्, गुणत्वे च संयुक्तसमवायः समवायश्च न प्रत्यासत्तिरिति, ननु तत एव स्वाश्रयसन्निकर्षादेवेत्यवधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये विशेषेषु च पृथिवीत्वादिषु सामान्यविशेषान्तरमस्त्येव तत्सन्निकर्षोऽपि कारणमेवात आह सामान्यविशेषाभावादिति न हि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्तन्ते अनवस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्परं भेदप्रतीतिः स्वरूपत् एव, गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोहत्तित्वलक्षणोपाधिसम्भेदाद्वा, एवं घटत्वादावपीति ॥ ५ ॥

*** सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥६॥**

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा तन्निरपेक्षमेव ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मस्वपि किं तन्निरपेक्षमेव, नेत्याह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वविशिष्टबुद्धिस्तावदस्ति विशिष्टज्ञानञ्च विशिष्यविशेषणैन्द्रियसन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्रावश्यकी, भवति हि द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मदमिति विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥६॥

+द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥७॥

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमत
आह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतं घण्टावान् शुक्ली गौर्गच्छतीति
ज्ञानम्, तच्च द्रव्यं घण्टाविशेषणम्, शुक्ल इति गुणः, गच्छती-
ति कर्म, तथाच नागृहीतविशेषणा विशिष्टप्रतीतिर्न वा वि-
शेषणसम्बन्धमन्तरेणेति भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मापेक्षेति
भावः ॥ ७ ॥

•गुणकर्मसुगुणकर्माभावादगुणकर्मापेक्षं न
विद्यते ॥८॥

तत् किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशि-
ष्टबुद्धेरभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्वत्बुद्धिः, न हि गुणे गुणो
न वा कर्मसु कर्म, येन तत्रविशेषणत्वन भासेतेति भावः ॥८॥

•समवायिनः श्वैत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धि-
स्ते एते कार्यकारणभूते ॥९॥

ननु गुणकर्मणोः स्फुरणादगुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न
गुणकर्मापेक्षेत्याशङ्क्य प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधातात् सम्बन्धस्य कारणतामाह । त-
थाच गुणे गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च

न वत्तज्ज्ञाने गुणकर्मादिना विशेषणत्वेन, विशिष्यत्वेन त्व-
स्थेव, एवञ्च श्वेतः शङ्ख इत्यादिप्रतीतौ श्वेत्यसमवायस्य श्वे-
त्यविशेषणज्ञानस्य च कारणत्वमित्युक्तं तथाच विशेषणस-
म्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमां प्रतिकारणत्व-
मिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिध्यति ॥ ८ ॥

+द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥१०॥

ननु यथा घण्टावानित्यत्र द्रव्यापेक्षं द्रव्यज्ञानम्, तथाऽयं
स्तम्भो, अयं कुम्भ इत्यादावपि द्रव्याविशेषणकबुद्धौ द्रव्यबुद्धिः
कारणं तथाच कापि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादित्यत आह ।

बुद्ध्य इति शेषः । स्तम्भज्ञानानन्तरकालोनमपि कुम्भज्ञा-
नंनस्तम्भज्ञानकार्यं स्तम्भस्यकुम्भं प्रतिविशेषणत्वायोगात् ॥१०॥

•कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटा-
दिबुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥११॥

ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमश्च कार्यकारण-
भावघटित एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादिबुद्धीनां क्रमो, न हेतुफल-
भावाधीनः, कारणक्रम एव कथमत आह कारणायौगपद्या-
दिति बुद्धीनां यौगपद्यं प्रतिषिद्धमतो ननावुद्धिकारणानाम-
पि न योगपद्यम्, यदि तु कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्ययौ-
गपद्यमप्याप्रद्येत, तथाच युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मिति बहुभज्येतेति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य
प्रथमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध-
पेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य
निष्पत्तिस्त्रिधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमभिधा-
तुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे
च वस्तुन्येष इति, क्रियायां स्वतन्त्रोपमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्व-
येति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः, दारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य
कृतमिति कर्मबुद्धिः, अयं भुजिक्क्रियायां कर्ता प्रयोजकश्चाय-
मिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियोक्तृ व्यापारस्य विषयो-
ऽयमिति बुद्धयपेक्षमेवमिति एवमन्यदपि बुद्धयपेक्षमूहनीयम् ॥१॥

+दृष्टेषु भावाद्दृष्टेष्वभावात् ॥२॥

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेदमेवैतदित्याह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्वि-
प्रकृष्टोऽपि बुद्ध्याकृष्टो विषयः, त्वयेति बुद्धेः सन्निकृष्टः कर्ता
विषयः, कृतमिति बुद्धेः कर्मविषयः भोजयेति बुद्धेर्नियोज्य-
नियोक्तारो विषयो, एनमिति बुद्धेस्तदुभयव्यापारो विषयः
सन्निकृष्टो भवति तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते, अदृष्टेषु तु विष-
येषु नैताबुद्ध्यः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैतदित्यर्थः ॥२॥

+अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥३॥

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मभामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिनोक्तं तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थं इति परिभाषा, अर्थपदेन त्रयाणामुपस्थितेः, तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च” इति ॥ ३ ॥

+द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥४॥

प्रकरणान्तरमवतारति ।

द्रव्ये ध्विति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणमुपलक्षयति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामित्यादिसूत्रेण शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतम् । यथा शरीरस्य न नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां प्राणादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणग्राहकत्वं सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

*भूयस्त्याहु गन्धयत्वाञ्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥५॥

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं प्राणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत आह गन्धवत्त्वात् न हि गन्धवत् निर्गन्धो नारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धवत्त्वञ्च बहिरिन्द्रियाणां ग्राह्यजातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धम्, तर्हि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि शरीरावयवान्तराणां न गन्धवत्त्वकत्वं किन्तु प्राणस्यैवेति कुतो नियम इत्यत आह भूय-

स्वादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धत्वमेव भूयस्त्वं पारिभाविकञ्चैतद्भूयस्त्वं समानतन्त्रेऽपि ॥ ५ ॥

+तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपरुपशान्तिशेषात् ६

इन्द्रियानन्तरेऽप्येतदतिदिशति ।

रसनचक्षुष्टुग्निन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथासंख्यं रसनादीनामवादयः प्रकृतयः, तत्तत्प्रतिनियतार्थग्राहकत्वात्, अत्रापि नियमे भूयस्त्वमेव तन्त्रम्, रसादिमत्त्वे च रसनादीनां ग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाणमित्युक्तम्. एवञ्च विग्रिष्टादृष्टोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवाच्छ्रोत्रो गन्धोदेश एव श्रोत्रम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥७

संयोगसमवायान्तरसन्निकर्षजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तदितरप्रत्यामत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पादनफलकं नवमाध्यायमाह ।

कार्यमिति शेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं घटघटादि, असत् तत्कालीनस्वजनकाभावप्रतियोगीत्यर्थः, अत्र हेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्यं

घटादि सदेव स्यात् तदा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यप-
दिश्येत, यथोत्पन्ने घटे घटस्तिष्ठति घटश्चलति रूपवानयं
दृश्यते यट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते न तथोत्पत्तेः प्रागपि
व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसन्निति, स च व्यूहमा-
नेषु वोरणेषु योज्यमानेषु तन्तुषु चक्रारूढायां सृदि कुन्ता-
लादिव्यापारेषु अनुवर्त्तमानेषु भविष्यत्यत्र कटः पटो घटो
वेति सार्वलोकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विस्फारणनन्तरं जा-
यमानत्वात्, न च संयोगसमवायान्यतरघटिता प्रभवति, त-
स्मादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र तन्वम्, ननु चा-
न्योन्याश्रयः सत्यां विशेषणतायां तत्प्रतीतिः प्रतीतौ च वि-
शेषणतेति चेन्न विशेषणता हि सदेव तदुक्तं न्यायवार्तिके
“समवायेऽभावे च विशेषणविशेष्यभावः” इति, स चायं प्रा-
गभावः प्रतियोगिजनकः न हि घटे जाते स एव घटस्तदा-
नोमेवोत्पद्यते तत्र कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुस्रि-
यमाणं स्वप्रागभाववैकल्यमेवानुसर्तुमर्हति, तद्घटोत्पत्तौ
स एव घटः प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन
तस्य कारणत्वमवर्जनीयम्, ननु यदि घट एव तस्याभावस्त-
दा घटे नष्टे तदुन्मज्जनापत्तिरिति चेन्न घटनाशस्यापि तद्वि-
रोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्यन्तरप्रादुर्भाव
इति, नह्यनयोर्देशकतो विरोधो येन गोत्वाश्वत्ववत् समान-
कालीनत्वं स्यात् किं तर्हि कालकृतस्तथाच कथमेककाला-
वस्थायित्वम्वेत् ॥ १ ॥

*सदसत् ॥२॥